

С. В. Олійник

АРХІВОЗНАВСТВО

Конспект лекцій

Кам'янець-Подільський

2014

УДК930.25 (075.8)

ББК 79.3 я73

О 54

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка (протокол № 5 від 1 квітня 2013 р.)*

Рецензенти:

Баженів Л. В. – доктор історичних наук, професор кафедри все-світньої історії, директор Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка

Байдич В. Г. – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області

Хоптяр Ю. А. – кандидат історичних наук, професор кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Олійник С. В.

О 54 **Архівознавство.** Конспект лекцій для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – 144 с.

ISBN 978-617-681-062-9

Навчальний посібник укладений згідно навчальної програми з курсу “Архівознавство” для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. У ньому розкриваються методологічні засади архівознавства, простежується історія розвитку архівної справи, акцентується увага на її українській складовій.

Для студентів, викладачів вузів та працівників архівів, а також тих, хто цікавиться історією розвитку архівознавства в світі і Україні.

УДК930.25 (075.8)

ББК 79.3 я73

ISBN 978-617-681-062-9

© С. В. Олійник, 2014

ЗМІСТ

Від автора	4
Лекція №1-2. Архівознавство як наука та навчальна дисципліна.....	5
Лекція №3. Зародження архівної справи в Україні та її розвиток в добу пізнього середньовіччя.....	35
Лекція №4. Організація архівної справи в Наддніпрянській Україні (XVII – XVIII ст.)	46
Лекція №5. Архіви та архівна справа в західноукраїнських землях у XVI – 20-30-х роках XX ст.....	61
Лекція №6. Архівна справа в Наддніпрянській Україні в XIX – початку XX ст.....	75
Лекція №7. Архіви та архівна справа в Україні в 1917-1920 рр.....	92
Лекція №8. Розвиток архівної справи в Україні в радянську добу.....	103
Лекція №9. Розвиток архівної справи в Україні після проголошення незалежності.....	121
Лекція №10. Архівні центри української еміграції	132
Рекомендована література	142

ВІД АВТОРА

Серед галузей науки і навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення нині яких неухильно зростає, одне з чільних місць посідає архівознавство. А тому не випадковим є звернення уваги науковців, громадськості до проблем історії, теорії і практики архівної справи, як у світі загалом, так і в Україні зокрема.

Пропонований навчальний посібник містить конспекти лекцій для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України. Він розкриває методологічні засади архівознавства, в загальних рисах історію його розвитку в світі та більш ширше в Україні.

Запропоновані конспекти лекцій допоможуть студентам краще зорієнтуватися у значному об'ємі подій і фактів, пов'язаних із розвитком архівознавства в світі та Україні. Головна увага у посібнику зосереджена на проблемі історії архівної справи в Україні.

Сподіваємося, що навчальний посібник допоможе студентам історичних факультетів опанувати таку навчальну дисципліну як "Архівознавство".

ЛЕКЦІЯ №1-2 АРХІВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Методологічні засади архівознавства.
2. Становлення та розвиток архівознавства.
3. Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку.
4. Джерельна база та історіографія українського архівознавства.
5. Місце і роль архівознавства у підготовці фахівців.

Методологічні засади архівознавства. Серед галузей науки і навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення нині яких неухильно зростає, одне з чільних місць посідає архівознавство тобто система наукових знань про архіви, архівну справу, її історію, теорію і практику. Словом “*архів*” у Стародавній Греції називали будинки вищих урядових установ, де ухвалювалися і зберігалися важливі державні акти. В сучасній професійній лексиці поняття “архів” має два основних значення: а) соціальна інституція (спеціалізована установа), що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній документній інформації через архівні документи, організовуючи їхнє зберігання та користування ними; б) сукупність документів, сформованих внаслідок діяльності установ, підприємств, організацій, окремих осіб.

За Конституцією України (ст. 54), “*культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам’яток та інших об’єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей на роду, які знаходяться за її межами*”.

Все, що пов’язане з діяльністю архівів, їхніх органів управління, називають *архівною справою*, під якою розуміють галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові, культурологічні, правові й техніко-економічні умови відбору, експертизи цінності, опрацю-

вання, зберігання архівних документів та організацію користування ними.

Знання про архіви, як і самі архіви, зародилися давно, але наукового характеру вони набули в країнах Західної Європи у XVII ст., в Росії та в Україні в XIX ст.

В історіографії архівознавства переважає думка про те, що термін **“архівна наука”** з’явився на початку XIX ст. Вважають, що його запровадив до наукового обігу архіваріус Домського собору баварського міста Вюрцбурга **Йозеф Антон Егг** у праці **“Теоретичні ідеї архівознавства”** (1804 р.). На той час було підготовлено ґрунт для об’єднання розрізнених відомостей про архівну працю в одну наукову галузь знань. Це засвідчували практичні посібники з питань організації архівів та класифікації архівних документів, видання про архіви та реєстратури, бібліографічні переліки праць про архівні проблеми, що побачили світ у XVII-XVIII ст. у європейських країнах. Слід зауважити, що до того фахівці вже послуговувалися терміном **“наука про реєстратуру”**. Сам термін **“реєстратура”** з’явився в XV-XVI ст. і означав сховище реєстрів, тобто, упорядкованих за абеткою книг офіційних або приватних записів, переважно вихідних документів, що трансформувалося в структурну частину установи, яка зберігала вхідні і вихідні документи, а надалі в архів діючої установи. Фактично термін **“архівна наука”** виник у другій половині XVIII ст. у Німеччині за аналогією до терміну **“наука про реєстратуру”** або одночасно з ним. Загальну теорію архівознавства Й. А. Егг розумів як учення про те, як зберігати та упорядковувати документальні зібрання. Незабаром цей термін поширився у Європі та Росії (Ф. Бранд, М. Калачов).

Починаючи з другої половини XIX ст. обґрунтовувалося зародження нових субдисциплін архівної науки – **“архівознавство кінтофотофодокументів”**, **“архівософія”**, **“архівекономія”** тощо. Остаточне визнання у XIX ст. існування нової самостійної історичної дисципліни архівознавства в європейській історіографії пов’язано з ім’ям французького історика-архівіста, палеографа професора Сорбони **Шарля-Віктора Ланглуа** (1863-1929). У своїй праці **“Наука про архіви”** (1895 р.) він розглянув історію розвитку архівознавчої

думки, результатом якої стало оформлення нової історичної галузі знань. Для визначення цієї галузі знань він запропонував термін “архівістика” і розумів її як науку, що вивчає економічні та теоретичні питання організації архівів, їхню історію, дає їм порівняльний аналіз та веде списки сховищ, знайомить з довідковим апаратом. З огляду на не розробленість багатьох аспектів нової історичної дисципліни він констатував перебування архівної науки в “стадії дитинства”.

Про “зародковий стан” архівної науки в США в 1912 р. висловив думку американський історик-архівіст **Уолдо Гіффорд Лілланд**.

Найактивніші пошуки визначення змісту поняття про архівну науку та її завдань припали на міжвоєнний період. У окремих країнах за поняттям про архівну науку закріплювався другий термін – “архівістика”, чим закладалися різночитання і неузгодженість щодо змісту поняття.

Для визначення архівної науки застосовувалися різні терміни: “архівознавство”, “архівістика”, “архівологія”, “архівомія”. При цьому термін “архівістика” мав у різних країнах дещо відмінний зміст: а) аналог терміна “архівознавство”; б) одна з дисциплін науки про архіви; в) галузь діяльності, об’єктом якої є архіви та архівні документи; г) узагальнююче поняття щодо термінів “архівознавство” та “архівна справа” в їх єдності. Термін “архівознавство” так само мав різні тлумачення: а) самостійна наука; б) дисципліна, що вивчає історію та організацію архівів у складі архівістики; в) дисципліна, що включає документознавство, археографію, історію державних установ.

В 20-х роках ХХ ст. поряд з поняттям “архівістика” дедалі частіше стали вживати термін “архівознавство”, який означав не лише прикладне, але й теоретико-методологічне призначення цієї галузі знань. У процесі розвитку науки про архіви неодноразово ставилося питання про її самостійність та належність до певного класу наук. Поступово зміст терміну “архівознавство” еволюціонував від допоміжної історичної дисципліни, спеціальної галузі історичної науки (70-ті роки ХХ ст.) до самостійної системи знань, комплексної науки про архівну справу. Узагальнення історичного досвіду форму-

лювання визначення поняття архівної науки дозволяє вважати архівознавство системою знань про документальну пам'ять людства, історичною за своєю природою та універсальною за характером комплексною наукою про архіви та архівні документи, що розробляє теоретичні, правові та методичні питання архівної справи, досліджує типово-видовий склад та інформаційний потенціал архівної спадщини і питання доступу до архівної інформації, вивчає історію архівів та архівознавства.

На рубежі ХХ-ХХІ ст., в умовах формування інформаційного суспільства, з'явилися нові тенденції в розумінні архівознавства. Зокрема, корективи вніс розвиток електронних технологій, поставивши на порядок денний адаптацію засобів обліку та доступу до електронних документів.

Архівознавство – це наукова система, яка вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання архівного фонду, технологію зберігання та реставрації документів.

Предметом архівознавства є тенденції та закономірності становлення й розвитку архівної справи, наукові принципи роботи з документами, експертизу їхньої цінності, класифікації, відбору для зберігання, технології опрацювання і організації користування документами. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їхнього вирішення є головним завданням архівознавства.

Об'єктами архівознавства є система архівних установ, документальні ресурси на паперових та інших носіях, органи управління архівами, науково-дослідні заклади. Архівознавство стало наукою завдяки тому, що спирається на загальнонаукові і специфічні методи дослідження: 1) *методи наукового аналізу і синтезу*, які дозволяють досліджувати структуру архівного фонду, аналізувати всі його елементи, ідентифікувати документи, робити узагальнюючі висновки і теоретичні викладки; 2) *історичний*, який разом з логічним і хронологічним уможливило ґрунтовне дослідження витоків і розвитку архівної справи, виявлення основних етапів формування архівної системи, виокремлення внеску провідних архівістів в архівну науку

і практику, аналіз впливу конкретно-історичних чинників на стан і характер архівної галузі; 3) *ретроспективний та порівняльний методи*. Однак жоден з названих методів не є універсальним і не може абсолютизуватися. Оптимальних результатів досягають за умови комплексного використання багатьох або й усіх методів, віддаючи перевагу тим, які найповніше відбивають специфіку дослідження, його проблематику та дослідницькі завдання. Усі компоненти архівознавства, насамперед історія, теорія і практика архівної справи, ґрунтуються на основоположних принципах *науковості, історизму, об'єктивності та всебічності*. Сукупність цих методів і основоположних принципів становить *методологічну* основу архівознавства.

Становлення та розвиток архівознавства. Зародження архівознавства як наукової галузі знань та навчальної дисципліни на теренах Європи пов'язане з осмисленням необхідності наукового забезпечення практичної діяльності архівів. Уже стародавні храмові архіви мали елементарний пошуковий апарат до документів та первісні системи класифікацій. Архівні документи (з будь-якою матеріальною основою) спершу зберігалися поряд із храмовими реліквіями, казною, книгами, згодом – із документами реєстратури і потребували спеціальних правил обліку і зберігання. Обов'язки особи, на яку покладалися опікування архівними документами, спершу зводилися до забезпечення їх обліку та зберігання як цінних свідчень. Про оформлення правил роботи з архівами у Європі відомо з початку XIV ст. З плином часу стрімке накопичення у сховищах документів та поступове розширення доступу до них зумовило потребу розроблення наукових засад їх архівного описування, обліку, класифікації, забезпечення збереженості, організації використання.

Перші праці, присвячені цій проблемі, були створені німецьким та італійськими авторами (часто не фаховими архівістами, переважно правниками, яким було доручено опікуватися архівами) вже у XVI-XVII ст. Найбільш ранніми письмовими настановами до організації архіву, першою спробою теоретичного осмислення призначення реєстратури вважають опубліковану в Гейдельберзі працю **Якоба фон Раммінгена “Про реєстратуру, її будову та управлін-**

ня” (1571 р.), завдяки якій його називають “*батьком архівної науки*”. Ключову функцію реєстратури-архіву Раммінген вбачав у задоволенні практичних потреб державного управління та судівництва, оскільки лише там можна зберегти важливі акти та документи. В структурі установи відводив їй місце поряд із канцелярією, судовою палатою і казначейством.

В 1610 р. в Англії правником, архівістом і вченим *Артуром Егардом* було сформульовано розуміння загроз архівам і вимоги до їх описування, класифікації та організації зберігання. До кваліфікаційних характеристик архівіста він відносив володіння англійською та французькою мовами, акуратність у поводженні з документами, заборону на будь-які позначки в них.

Питання доступності архівів у XVII ст. порушив венеціанський вчений *Балтазар Боніфацій*. На його переконання архівістами могли бути лише освічені, кваліфіковані та сумлінні люди. До проблеми юридичної природи архіву звернувся *Агасфер Фритш* у праці “*Юридичний трактат про архів і канцелярію*”. На його переконання створювати архіви могли лише кайзер та імперські міста. Документи недержавних архівів та приватних осіб автор розглядав лише як докази. До ранніх спроб класифікації архівів належить праця *Георгу Аебетліну “Настанова до мистецтва реєстратури”*, (1669 р.). Новаторство останнього полягало в відокремленні архіву від реєстратури. Ідею зв’язку архівних документів із установами, в діяльності яких вони утворилися, поклав в основу своєї класифікації *Якоб Бернар Мультц фон Обершонфельд (“Про право канцелярії та архіву”* (1692 р.).

Загалом усі праці розглядали архів у складі реєстратури. А спонукальним мотивом їх створення була практична необхідність упорядкування документів завершеного діловодства з метою зберігання для державних потреб. Це були перші несвідомі кроки народження архівної науки, яка отримала назву *реєстратурознавство*.

Таким чином було накопичено певний досвід вивчення та класифікації архівних документів, узагальнений правником-архівістом зі Страсбурга *Якобом Венкером* у вигляді методичних рекомендацій щодо упорядкування та обладнання муніципальних архівів у Страс-

бурзі та бібліографії з питань реєстратур і архівів XVII ст. Його видання визнається як перша архівна бібліографія.

Проблема архіві продовжувала розроблятися і в XVIII ст. Так, наприклад, німецький архіваріус **Філіпп Ернст Шнісс** порушив питання про відкриття архівної інформації для наукового використання, розширення доступу до архівів. Він також наполягав на необхідності спеціальної освіти у архівістів. У 1779 р. побачила світ праця **М. Мар'є** "**Трактат про архіви**". Стан сучасних йому архівів він характеризував як "*хаос*" і запропонував спосіб упорядкування архівів. В основу класифікації ним було обрано не територіальний, а предметно-логічний принцип. Позитивом стало розроблення тематичного каталогу для наукового використання документів, наукової форми описання документів та детальної схеми генерального опису.

Праці з проблем архівів, що з'явилися в другій половині XVIII ст. не лише торкалися важливих практичних потреб архівів, але й, висуваючи вимоги до роботи архівістів, наближали відкриття професійних шкіл архівістів. Первістком теоретичних досліджень у той час можна вважати звернення до термінологічних аспектів архівної справи.

У наступному столітті поширення в науковому обігу набуло поняття "**архівна наука**", запроваджене архіваріусом Домського собору з Вюрцбурга **Йозефом Антоном Еггом**. Одна із рецензій на його книгу "**Теоретичні ідеї архівознавства**" констатувала, що "*нарешті з'явилася архівна теорія*".

До усвідомлення необхідності розроблення теоретичних засад архівної науки, розвитку її понятійного апарату спонукав, з одного боку, накопичений в європейських країнах досвід, з другого – потреби в забезпеченні навчальної діяльності спеціальних навчальних закладів: Школи хартій у Парижі, Архівної школи в Мюнхені та ін. Лідерами в цьому питанні були німецькі, австрійські та французькі архівісти.

Початок наукового осмислення історії та принципів функціонування архівів, оформлення архівознавства к спеціальної дисципліни символізували фундаментальні праці німецьких (**Ф. Й. Бранд**),

Франц фон Леєр), французьких (**Габрієль Рішу**, **Еме Луї Шампюліон-Фіжак**) та австрійських (**Йозеф Александр фон Гелферт**) авторів. Тоді ж було започатковано публікації, присвячені розвитку архівної науки в тій чи іншій країні Європи. Прикладом може слугувати праця німецького історика **Франца фон Леєра** *“Німецьке архівознавство”* (1890 р.).

Епохальне значення для конституювання науки про архіви мала праця доктора історії **Шарля-Віктора Ланглуа** *“Наука про архіви”* (1895 р.). Важливу місію архівістів він вбачав у розширенні доступу до архівної інформації через створення якісного пошукового інструментарію, розроблення стандартів описування, позитивного значення надавав ідеї централізації архівів. Учений вперше поставив питання про необхідність заснування задля забезпечення поступу архівної науки спеціального наукового періодичного видання. Загалом він не лише констатував існування такої історичної дисципліни, як архівознавство, а й окреслив напрями його розвитку на перспективу.

Практичні питання організації архівних фондів, у т. ч. експертизи цінності, класифікації та описування архівних документів розглядалися в праці голландських архівістів **С. Мюлера**, **Й. Фейта**, **Р. Фруйна** *“Настанови з класифікації та описування архівів”* (1898 р.). Видання було перекладено на кілька мов.

На початку ХХ ст. функції *“обслуговування”*, притаманні архівній науці на її емпіричному рівні, з часом почали витіснятися функціями пізнання, осмислення, продукування нових знань. У найближчому наближенні до сучасного завдання архівознавства викристалізувалися в міжвоєнний період. Такий підхід демонстрували праці німецьких та італійських архівістів. Найбільшої активності архівознавчі дослідження досягли в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., коли в більшості європейських країн на тлі помітного розвитку архівної освіти та науки з’явилися фундаментальні видання з архівознавства (**С. Пістолезе**, **Ч.-Х. Дженкінсона**, **В. Романовського** та ін.), які узагальнювали теоретичні та практичні аспекти архівної системи, формували його терміносистему. Розвитку архівознавчої думки сприяли також періодичні видання, які активно почали створюватися в різних країнах.

Наступним після голландських авторів архівним бестселером стала праця **Ч.-Х. Дженкінсона** *“Підручник для архівної адміністрації, включаючи проблему архівів війни і утворення архівів”* (1922 р.). Завдання автора полягало у вивченні суті та характерних особливостей архівних документів з тим, щоб дійти певного фундаментального розуміння архівних принципів, які б дозволили уніфікувати процеси створення архівів майбутнього. Він висловився за аполітичність архівів. Значну увагу у роботі приділено фізичним та моральним загрозам архівів (відповідно – пристосовані приміщення та поспіх в опрацюванні архівних документів, що призводить до неправильного фондування) та вагомості експертизи цінності. Натомість задоволення потреб істориків та дослідників (підготовка документальних публікацій, путівники і довідники) Дженкінсон відносив до другорядних обов’язків. Важливість архівних документів автором вбачалася у неупередженості та формальній достовірності інформації, що міститься в них. Питання формальності достовірності він пов’язував із потребою з’ясування фальсифікацій.

У 1928 р. з’явилася фундаментальна праця італійського архівіста **Еудженіо Казанови** *“Архівістика”*. В основу видання було покладено тексти лекцій. Тривалий час вона слугувала підручником в італійській архівній науці. Важливе теоретичне значення мав розділ, присвячений науковим засадам архівістики. Під час організації документів архіву автор рекомендував дотримуватися принципів походження та територіальності. Е. Казанова висловлювався за широку загальну і наукову освіту архівістів. Набуття ними технічних навичок у процесі практичної роботи.

Наступного року вийшла в світ книга **Казимежа Конарського** *“Новітня архів істика польська та її завдання”* (1929 р.). Не винаходячи нових проблем, автор зосередився на загальній характеристиці архівів та питаннях розуміння поняття *“фонд”*, класифікації документів, створення довідкового апарату до архівних зібрань і подав у додатках словник найпоширеніших архівних термінів.

Значний вплив на розвиток архівної науки у міжвоєнний період мала праця **Адольфа Бреннеке** *“Архівна наука”* (1953 р.). Видання базувалося на прочитаних автором текстах лекцій упродовж 1931-

1940 років. У публікації подано розлогий історіографічний огляд історії архівознавчої думки в Європі від XIV ст. Найбільшу увагу автор приділив поясненню принципу походження. А. Бреннеке також розробив модель класифікації та систематизації структур архівних систем в історичному контексті, що відповідала певним формам управління.

Після завершення Другої світової війни відновилися архівознавчі дослідження. А в 1951 р. в Парижі з ініціативи гендиректора архівів Франції *Шарля Бребана* було відкрито унікальні за своїм характером *Міжнародні архівні курси*.

Серед актуальних напрямів дослідження продовжують існувати теми історії архівної справи, питання методичного і наукового забезпечення діяльності архівів та інші теоретико-методологічні проблеми. Так важливе значення для розуміння поняття архівний фонд мала праця *Іва Перотена* “*Адміністрація й три віки архівів*” (1961 р.). Загалом дана публікація актуалізувала проблеми удосконалення архівної термінології. Новим словом у архівознавстві стала оприлюднена в 1971 р. доповідь групи з вивчення інформатики, очолювана *Франсуа Бюркаром*. Доповідь містила результати вивчення питання про залучення методів інформатики до процесів комплектування архівів і використання архівної інформації та рекомендації щодо оптимізації архівних технологій з допомогою цих методів. Вона сприяла переконанню архівістів у великих перевагах використання комп’ютерів в архівній справі. Проблема комп’ютеризації та новітніх типів довідкового апарату досліджував *Мішель Дюшен* (1986 р.).

Загалом упродовж понад трьох століть архівознавча думка пройшла шлях від вироблення методів і способів зберігання та класифікації документів у працях авторів XVI-XVII ст., формулювання вимог до “*кваліфікаційних характеристик*” архівіста у XVII-XVIII ст. до розуміння появи самостійної науки на початку XIX ст. та розвитку її теоретичних засад у працях перших архівознавців.

Виходом фундаментальних праць, переважно лекцій, апробованих у студентських аудиторіях різних країн, позначені 1920-1930-ті

пр. Авторами цих робіт були фахові архівісти, знані вчені, що поєднували практичний досвід із викладанням фахових дисциплін у вузах. Спільною особливістю їх праць було ігнорування досвіду архівістів тодішнього СРСР. Натомість українські та російські науковці демонстрували зацікавлення працями іноземних архівістів, в періодичних виданнях друкувалися переклади найважливіших статей та історіографічні огляди, а фундаментальні праці Х. Дженкінсона, Е. Казанови та ін. було перекладено й видано в Москві під грифом “для службового користування”.

Основні періоди та етапи розвитку українського архівознавства. Формування та розвиток архівної науки на українських землях у різні часи відбувалися під впливом європейської, російської та американської теоретичної думки, поступово набуваючи особливих рис і власного “обличчя”. Вони пов’язані як з історичними умовами, у яких закладалися підвалини українського архівознавства, так і з науковою діяльністю представників цієї галузі знань. Конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни в країнах Європи пов’язують з кінцем XIX – початком XX ст. Дещо пізніше формування архівної науки почалося в Україні.

У дисциплінарній історії української архівної науки можна виокремити три періоди (1917-1931 – “золота доба”, 1931-1938 – доба ідеологізації; 1939-1990 – “доба централізації й обмежень”, з 1991 – відродження національних традицій та інституційного розвитку), що мають свою специфіку і різну результативність.

Підґрунтя розвитку українського архівознавства було закладено діяльністю губернських учених архівних комісій (Таврійської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської) щодо збирання, упорядкування й публікації архівних документів, з якими тісно пов’язані імена корифеїв історичної науки: М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, Д. Яворницький та ін. Могутній імпульс розвитку архівознавчої думки, спрямування її в реформаторське русло дали XI та XII Археологічні з’їзди в Києві (1899 р.) та Харкові (1902 р.). Широко обговорювана на з’їздах ідея архівної реформи стимулю-

вала розроблення проекту Археологічного інституту в Києві – багатопрофільного навчального закладу для підготовки археологів, мистецтвознавців, бібліотекарів, архівістів. Ішлося про широкий культурологічний підхід до підготовки спеціалістів, спроможних описати, зберегти й інкорпорувати національну культурну спадщину в інформаційні ресурси світового масштабу.

Першим періодом, часом конституювання українського архівознавства як науки були 1917-1931 рр. – час розроблення концепції та моделі організації архівної справи, теоретико-методичних засад обліку, описування, зберігання архівних документів та використання інформації, що міститься в них, започатковано науково-інформаційну діяльність, здійснено спроби створення перших науководослідних і навчальних закладів та заснування фахових журналів, розпочато співпрацю з зарубіжними фахівцями. Цей період можна вважати “золотою добою” української архівної науки, однак, нерівномірність її поступу та специфіка, пов’язана зі суспільним розвитком, зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду двох етапів.

Першому етапу (вересень 1917 р. – грудень 1922 р.) притаманне усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам’яті, однієї з гарантій духовного розвитку нації, чинника державотворення. Розбудова української державності в умовах Української революції актуалізувала потребу вивчення національної історії. У зв’язку з цим першочергового значення набували проблеми впорядкування музейної, бібліотечної, архівної справи, вирішення яких було неможливим без розвитку науки і започаткування підготовки кадрів для архівних установ. Поряд із суто практичною діяльністю – рятуванням архівної спадщини невеликими колективами перших органів державного управління у галузі архівної справи розроблявся проект архівної реформи, спрямований на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісій з гуртками при них, укладання реєстру документів українського походження в російських архівах.

Розроблення моделі організації архівної справи та концепції Національного архіву складала наскрізну проблему всіх цих органів управління архівною справою. Загалом діяльність державних органів управління архівною справою у 1917-1922 рр. (як національних, так і радянських) була переважно орієнтована на практичні завдання архівної справи, ніж на розвиток архівної науки. Однак у цей час було зроблено перші кроки щодо створення національної системи підготовки архівістів. Подальший розвиток мали й закладені основи зведеного реєстру архівної спадщини (в т.ч. українки в закордонних архівах).

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління та підпорядкуванням його ВУЦВК пов'язаний початок *другого етапу* розвитку архівознавства (січень 1923 – жовтень 1931 рр.). Таке підпорядкування центрального органу управління архівною справою, з одного боку, гарантувало державний патронат розвитку архівознавства, з другої – спричинило проблему державного замовлення науки, що певною мірою визначило її переважно практичний характер, а згодом – її повну ідеологізацію. Ключовим напрямком діяльності українських архівних установ, що вимагав наукового забезпечення, були класифікація і систематизація архівних документів. Архівознавчі дослідження – як теоретичні (вироблення понятійного апарату, розроблення наукових принципів класифікації, описування архівних документів, використання архівної інформації, вивчення історії архівної справи та архівних установ, хіміко-біологічні дослідження), так і прикладні (класифікація та описування архівних документів, науково-методичні засади експозиційної діяльності тощо), що викладалися в інструкціях, методичних посібниках, на сторінках архівної періодики, спрямовувалися на задоволення практичних потреб діяльності архівів. Водночас в окремий напрям архівознавчих досліджень виокремилась історія архівів та архівної справи. Становлення цього напрямку в середині 20-х рр. характеризувалося увагою до давніх періодів історії архівістики, активним розробленням історії архівної справи регіонів та архівних установ, наголошенням національних особливостей розвитку архівістики в Україні. Загалом у 1925-1931 рр. започатковувалися основні напрямки дослідження

історії архівної справи, а історичні студії набували важливого значення серед архівознавчих досліджень і мали не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки відображали склад і зміст фондів архівів, фіксували важливі статистичні дані. Важливе значення мало започаткування центральних архівознавчих видань (“*Архівна справа*”, “*Радянський архів*”). Упродовж другої половини 20-х рр. було закладено засади науково-методичного забезпечення процесу підготовки кадрів для архівних установ. Підручник В. Романовського з архівознавства з великим історичним розділом був першим не лише в Україні, а й у СРСР. Істотним чинником поступу архівної науки була багатовекторність взаємозв’язків архівних установ з науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями.

Початок *другого періоду* розвитку українського архівознавства пов’язаний з II Всеукраїнським з’їздом архівних робітників (Харків, 29 листопада – 4 грудня 1931 р.), результатом якого стало тотальне запровадження марксистсько-ленінської ідеології в архівній справі та архівознавстві, що спричинило перегляд усталених принципів класифікації та основних понять архівознавства. Ідеологізація гальмувала розроблення теоретичних аспектів архівної науки та зосереджувала увагу на технічних питаннях діяльності архівів. Диктат Москви щодо основних напрямів розвитку архівної науки фактично нівелювало поняття “*українське архівознавство*”. Тотальна ідеологізація як провідна тенденція цього етапу тісно пов’язувалась із запереченням спадщини попередніх поколінь і суперечила сутності науки як пошуку об’єктивного знання. Розпочата чистками та оголошена на II Всеукраїнському з’їзді архівних робітників боротьба з “*буржуазною археографією*”, “*веретенниковщиною*”, “*техніцизмом*” переросла у війну, що призвела не лише до розгрому кращих кадрів ЦАУ УСРР, а й до замовчування їхніх наукових здобутків або визнання їх політично шкідливими. Переведення архівознавства на марксистські позиції вплинуло на тематику і принципи історичних досліджень у галузі архівної справи. Пріоритетним стало вивчення історії сільських архівів, архівів фабрик і заводів, типовим явищем

стало тенденційне висвітлення історії радянського архівного будівництва. Заміна методології диктувала певні стереотипи, нівелювала особистісні оцінки, стримувала творчий пошук. Моральне та фізичне винищення впродовж 1931–1937 рр. представників “*буржуазного архівознавства*” за результатами “*чисток*” і штучних звинувачень, повна ідеологізація архівної справи на тривалий час загальмували розвиток архівної науки в УСРР.

Загалом упродовж 1917-1938 рр. архівна наука в Україні пройшла шлях від розроблення науково обґрунтованої прогностичної моделі організації архівної справи до звинувачень у шкідництві, від формування школи українського архівознавства з центрами в Києві й Харкові, науковими лідерами В. Романовським та В. Веретенниковим, чітко виробленою дослідницькою програмою, орієнтованою на врахування національних особливостей і творче використання зарубіжного досвіду, та освітніми функціями до повного її знищення, від формули “аполітичності” до ідеологізації всіх напрямів діяльності архівних установ. При цьому тенденція “єднання архівів і науки” поступово змінювалась орієнтацію на зв’язки з громадськістю, зрештою – залежністю від партійних вказівок.

З підпорядкуванням у 1939 р. архівних установ НКВС почався ***третій період*** розвитку української архівної науки (“*доба централізації і обмежень*”). Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію українського архівознавства, втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, яка фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях. Тим самим наукові основи архівознавства підмінялися тенденційно трактованою методикою едиційної археографії, архівна наука витіснялася на периферію історичних досліджень і зводилася до розроблення правил та інструкцій.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) для долі українських архівів стала німецько-радянська війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ, повернення

їхніх фондів з евакуації розпочалися після звільнення окремих територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала їхнього забезпечення кваліфікованими спеціалістами, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних установ України став Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Тут було відкрито кафедру архівознавства (згодом – архівне відділення), куди незабаром переведено архівну аспірантуру при ЦДІАУРСР у Києві. З 1947 р. почав виходити “*Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР*”, який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи. Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видавалися периферійні журнали, на сторінках яких вирішувалися науково-методичні проблеми, тиражувалися науково-методичні документи для забезпечення ними міських та районних архівів. Тим самим було реанімовано архівну періодику. Підпорядкування 1961 р. Архівного управління республіки Раді Міністрів УРСР завершило “*добу НКВС*” в архівістиці та вселило сподівання на позитивні зміни в організації його діяльності. З’явилися паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та Інститутом історії АН УРСР республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Архівна справа продовжувала залишатися під партійно-державним контролем, провідником якого було Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР. 1970-ті роки позначені посиленням диктату в тематиці й формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Партійним керівництвом архівознавство розумілось як другорядна вузькоспецифічна дисципліна. Спроби створення в 1970-х рр. філії Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи у Києві не мали успіху. Найпомітнішою архівознавчою працею цих років була монографія О. Мітюкова, в якій уперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики в 1917–1973 рр.

Однак поодинокі праці та кілька захищених кандидатських дисертацій не свідчили про активізацію архівознавчих досліджень. До кінця 80-х рр. розвитку набув лише біографічний напрямок.

Проголошення у серпні 1991 р. державної незалежності України, нова хвиля національно-культурного відродження, демократизація країни, її входження у світове співтовариство започаткували *четвертий*, сучасний період розвитку архівознавства. Він пов'язаний з потребою суспільства і держави в новому осмисленні долі архівів, значення історико-архівознавчих, джерелознавчих та археографічних досліджень, з прийняттям Закону України “*Про національний архівний фонд і архівні установи*” (1993 р.), з реформуванням архівної системи в Україні, її демократизацією. Важливою віхою в розвитку архівознавства є заснування Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (1994 р.), координуючого центру архівознавчих досліджень. Помітними подіями в житті архівів були наукові конференції “*Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи*” (листопад 1996 р.), “*Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)*” (жовтень 1997 р.), заснування нових часописів: “*Студії з архівної справи та документознавства*”, “*Константи*”, “*Пам'ятки*” та ін.

Джерельна база та історіографія українського архівознавства. Архівознавство має власну багату і різноманітну джерельну базу, завдяки чому воно й стало окремою науковою системою. *Джерельна база* архівознавства охоплює загальноісторичні та спеціальні архівознавчі джерела. Основний масив їх становлять історичні джерела, які набувають архівознавчого характеру внаслідок специфіки пізнання: 1) нормативні акти та інші документи державних органів і владних структур, політичних партій, громадських і релігійних організацій, творчих спілок, пов'язані із заснуванням архівів, визначенням їхнього профілю і структури; 2) праці, промови і виступи державних і громадських діячів з питань архівної політики, діяльності архівних установ; 3) масові джерела, насамперед матеріали преси, найрізноманітніші довідники. Серед них пріоритетними є матеріали архівної періодики, зокрема журнали “*Архівна справа*”

(1926-1931 р.), “*Радянський архів*” та ін. На сторінках періодики висвітлювався досвід роботи архівних установ, подавалася інформація про нові надходження, спорудження архівосховищ і архівних комплексів; 4) інструктивні та довідково-інформаційні матеріали органів та установ архівної сфери; 5) наукові праці з історії, теорії та організації архівної справи, матеріали науково-практичних конференцій; 6) мемуари, спогади, щоденники і листування істориків, архівознавців та архівних працівників.

Архівознавство, будучи порівняно молодою наукою, має широку **історіографію**. Історія українського архівознавства тісно пов’язана з традиціями Києво-Могилянської академії, університету Святого Володимира та Київської археографічної комісії (1843-1921 р.), київської, харківської та львівської наукових історичних шкіл. Збирання давніх актів, підготовка і публікація “*Архива Юго-Западной России*” (1858-1914 р.), “*Актон, относящихся к истории Западной России*” (1844-1853 р.) супроводжувалися розробленням теоретичних та методологічних питань архівістики. Наголос було зроблено на джерелознавчі та археографічні аспекти архівної справи. Відпрацьовувалися методики пошуку, відбору, оцінки, описування давніх актів, принципів їх публікацій, вироблялися підходи до понятійно-категоріального апарату архівознавства. Біля витоків української архівістики стояли видатні вчені, як М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванишев, В. Антонович та ін.

Вагомий доробок дореволюційної історіографії історії архівної справи складають праці, присвячені історії створення та діяльності Центрального архіву давніх актів у Києві, першою з яких стала стаття **І. Каманіна** “*Киевский центральный архив (1852-1880)*”. Автор відзначав особливу роль Київської АК, зокрема, її діловода (згодом головного редактора) М. Іванишева у відкритті Архіву для давніх актових книг у Києві. Проаналізувавши діяльність архіву майже за 30 років, склад документів архіву, наукову значущість актових книг, які зберігалися і вивчалися у ньому, І. Каманін наголошував, що “*практическое значение архивов падает, а научное с каждым годом возрастает. Недалеко то время, когда сообразно научным целям изменятся и положение этих учреждений и программа их*

деятельности”. На діловодних документах ЦАДА базувалася його історична розвідка *“Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний киевской, Подольской и Волынской в течении протекших 50 лет его существования”*. Почин науковця підтримав *О. Левицький (“К истории учреждения Киевского и других центральных архивов”)*. Заснування Київського центрального архіву він тісно пов’язував з історією (архівами) земських і гродських судів (судових установ литовсько-польської доби). Історію архівів Львова вивчали львівські архівісти *О. Бальцер, К. Бадецький, Б. Барвінський, К. Соханевич, О. Чоловський*. Створення історичного архіву у Харкові стимулювали дослідження архіву Малоросійської колегії (переданого з Чернігова до Харкова в 1880 р.). Першим у цьому напрямку став *П. Єфименко*. Вагомим кроком у дослідженні історії архіву Малоросійської колегії стала публікація *Д. Багалія “Заметки об архиве Малороссийской коллегии, находящемся при Историко-филологическом обществе Харьковского университета”*. Історію архіву Генерального військового суду досліджував *В. Мякотин (“Архив генерального войскового суда”)*. Наприкінці XIX ст. посилювався інтерес до джерел з історії архівної справи. На сторінках *“Киевской старины”* було опубліковано лист малоросійського генерал-губернатора графа І. Салтикова до малоросійського губернатора Я. Бакуринського від 27 жовтня 1797 р. *“О приведении в порядок всех разбросанных по всей Малороссии архивов разных присутственных мест”*. У листі йшлося про заходи вищої адміністрації в Україні щодо збереження архівів після закриття намісництва і зосередження їх у Чернігові з побудовою спеціального приміщення для їх зберігання.

Важливе місце в історіографії історії архівної справи посідає праця архіваріуса Московського архіву Міністерства юстиції *М. Оглоблина “Провинциальные архивы в XVII веке (Очерк из истории архивного дела в России)”*. Це дослідження спиралося на широку джерельну базу й засвідчило зростання інтересу не лише до історії окремих архівів і документальних зібрань, а й до управління архівами, способів зберігання та впорядкування документів в архівах, облаштування архівних приміщень. Вказуючи на досягнення в

галузі архівної справи у ХІХ ст. (упорядкування архівів, складання описів і каталогів, публікацію архівних документів), автор підкреслював, що є ще чимало недоліків, до яких належить відсутність історії не лише архівної справи загалом, а й окремих архівних зібрань. М. Оглоблин здійснив ґрунтовний джерелознавчий аналіз документів, пов'язаних з історією архівів. Цінні спостереження дослідника стосувалися характеру діловодства в приказних канцеляріях та його впливу на формування архівів, склад і організацію останніх. Автор наголосив на фактах знищення старих справ в архівах ХVІІ ст., яке мало великі масштаби. Верховна влада і місцева адміністрація, на його думку, не переймалися цим питанням, відтак не виробили на той час загальних правил щодо знищення старих справ.

В архівознавстві другої половини ХІХ ст. актуалізувалася проблема складання описів та інвентарів в історичних і відомчих архівах. Архівознавчим аспектам Литовської метрики присвячене дослідження *С. Пташицького* **“Описание книги актов Литовской метрики”**. У ньому містилися загальні відомості про цей архів, його склад тощо. Продовжувачами дослідження історії Литовської метрики стали *М. Довнар-Запольський*, *В. Пічета*, *І. Якубовський* та *А. Березков*. Особливу увагу істориків другої половини ХІХ ст. привернули фамільні архіви. Аналізу складу та висвітленню історії формування і побутування фамільних архівів присвячені праці *О. Лазаревського*. Публікаціям документів з фамільних архівів передували короткі історії їхнього формування і міграції. Історію приватних архівів Правобережної України вивчали також польські історики-архівісти. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. активізувався інтерес до архівів церковного відомства: їх складу, змісту, умов зберігання документів, упорядкування церковно-історичних фондів. Вивчення історії церковних архівів стимулювала діяльність Комісії, створеної 1865 р. для розбору справ Синодального архіву. Крім опікування справами власне цього архіву, Комісія вирішувала питання впорядкування провінційних церковних архівів. Даний аспект став предметом досліджень *Ю. Крижановського* **“Киевская духовная консистория в XVIII веке”**. Найбільших успіхів досяг історик церкви *В. Біднов*, який готуючи капітальну працю про іс-

торію православної церкви в Україні у XIV-XVIII ст. (*“Православная церковь в Польше и Литве”*), уперше звернувся до вивчення провінційних церковних архівів – консисторських, монастирських, духовних навчальних закладів.

Численні публікації з історії центральних, провінційних, приватних, станових архівів дали певний результат, склавши підґрунтя праць узагальнюючого характеру. Першою такою працею стало дослідження *В. Іконникова “Опыт русской историографии”*, в якому поєднано історичні та бібліографічні дані з історії архівів у Росії. Праця містила цінні відомості з історії архівів і документальних колекцій в Україні, дані з історії фамільних архівів.

Активізація діяльності науково-історичних товариств, губернських учених архівних комісій щодо збереження пам'яток старовини сприяла популяризації архівів. Програми збирання даних про архіви мали встановити стан збереженості історичних пам'яток, містили питання щодо умов та часу зберігання архівів, принципів систематизації документів. Побачили світ цінні довідники з інформацією про архіви різних губерній. Характеризуючи склад архівів, особливості впорядкування та умови зберігання архівних справ на час обстеження архівосховищ, дослідники не зверталися до історії архівів, документальних зібрань. Вивчення історії архівів і архівної справи тоді не було пріоритетним. Попри це *Д. Самоквасов* у книзі *“Архивное дело в России”* подав, на підставі широкого кола історичних джерел, нарис історії архівної справи, що почасти торкався проблем архівної справи в Україні. Зводом документальних джерел з історії архівної справи стало видання Російського історичного товариства двотомника в 1916-1917 рр. *“Сборник материалов, относящихся до архивной части в России”* (1916-1917). Збірник містив багатий матеріал з історії архівного законодавства, включав положення, інструкції, правила, обіжники, що стосувалися архівів (у тому числі українських), матеріали про проекти архівних реформ.

Загалом у дореволюційній історіографії історія архівної справи в Україні розглядалася в загальноросійському контексті. Статті, монографії, публікації документів, присвячені історії архівної справи

в колишній Російській імперії, давали неповні й уривчасті відомості про історію архівного будівництва в Україні.

Рубіжною віхою другого етапу стала Українська революція 1917-1920 рр. Воєнні та революційні події початку ХХ ст. спричинили руйнацію і знищення унікальних архівних зібрань. Основна увага архівістів зосереджувалася на збереженні архівних фондів, урятуванні їх від пограбувань і розпорошення. В архівознавчих працях приділялася увага переважно питанням стану архівів і архівних фондів, умовам їх зберігання (*М. Обідний, М. Петров*).

Важливим етапом в історіографії історії архівної справи в Україні були 20-30-ті рр. ХХ ст. Праці відомих українських архівістів *В. Романовського, В. Барвінського, І. Крип'якевича, В. Міяковського* з історії архівної справи в Україні мають самостійну наукову вартість. Розширилися тематика й хронологічні межі історіографічних досліджень. Об'єктом архівознавчих студій стала історія архівної справи давніх періодів – Київської Русі, України другої половини ХVІІ ст. У дослідженнях акцентувалася увага на характерних особливостях розвитку архівної справи в різних регіонах України. З'явилися перші самостійні студії, які давали системне уявлення про історію архівної справи в Україні. Важливою подією цього етапу став вихід у світ книги *В. Романовського “Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах”* (1927 р.), яка стала першою узагальнюючою працею в українському архівознавстві, першим навчальним посібником. Тривалий час “Нариси” слугували підручником для архівістів. Архівознавча література 1920-1930-х рр. особливу увагу приділяла історії формування архівних фондів найбільших архівосховищ України. Так В. Романовський у своїй праці *“Київський центральний архів давніх актів”* подав історичний екскурс про впорядкування архіву, розроблення методики описування актового матеріалу, проаналізував основні напрями діяльності архіву від часу його створення, акцентуючи увагу на науковій роботі. За редакцією В. Романовського 1929 р. вийшов збірник статей *“Центральний архів стародавніх актів у Києві”*, який містив характеристику фондів архіву, історію його заснування і діяльності. Ряд праць присвячувалася історії архівної справи

Гетьманщини XVIII ст. В статтях В.Романовського, В.Барвінського аналізувалися ново-виявлені джерела до історії архівів центральних установ Гетьманщини. Продовжувачем дослідження історії церковних і монастирських архівів став **П. Федоренко**. У рубриці “Історія архівної справи і архівних установ” журнал “Архівна справа” вмістив публікації з історії Дніпропетровського, Одеського, Харківського, Чернігівського, Полтавського крайових історичних архівів. Цікаві факти з історії архівної справи на Правобережній Україні XVIII ст. висвітлив **О. Андріяшев** у публікації “Перший архівар Брацлавського земського суду” (1928 р.). Історія архівної справи на Полтавщині – тема публікацій директора Полтавського крайового історичного архіву **Ф. Герасименка**. Побіжний огляд історії архівної справи в Україні містив підручник “Архівознавство” за редакцією **Ф. Герасименка**. У розділі “Короткі відомості з історії архівної справи в колишній Росії, РСФРР і на Україні” автори, керуючись ученням про соціально-економічні формації, класи та класову боротьбу, висвітлили еволюцію архівів, починаючи від “доби розкладу феодалізму”. Характерними рисами архівної справи “за капіталізму” визнавалися реформування, створення центральних архівосховищ, діяльність губернських учених архівних комісій. З позицій “пролетарського архівного будівництва” характеризувалася класова природа архівної політики Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Метою “контрреволюційних урядів” 1917-1919 рр. було використання архівних матеріалів “як знаряддя для створення буржуазної української держави та поневолення трудящих мас”.

Особливе місце в історіографії архівної справи 1920-х рр. посідає праця **І. Крип'якевича** “До історії українського Державного архіва в XVII в.”. дослідник зробив спробу реконструювати картину становлення й розвитку архівної справи в козацькій державі. На його думку Державний архів України XVII ст. розвинувся з козацького військового архіву, який існував задовго до початків козацької держави. Державного характеру він набув за гетьманства Б. Хмельницького. Не залишилася поза увагою дослідників історія губернських учених архівних комісій. У 1930-х рр. була заявлена важлива, донині малодосліджена тема – існування архівів у Київській Русі

(*І. Назин, М. Рабинович*). Заслужують на увагу публікації з історії архівної справи відомого історика *О. Оглоблина*, присвячені історії формування, упорядкування, побутування та розпорошення архівів промислових підприємств. Висвітлюючи історію архівних фондів фабрик і заводів, їх розпорошення і зосередження в архівосховищах Росії, О. Оглоблин порушував питання повернення архівних скарбів в Україну та реконструкції колишніх цінних архівів.

Репресії 1920-1930-х рр. проти істориків, архівістів негативно позначилися на розвитку історіографії історії архівної справи в Україні. Українська архівістика практично повністю була знищена.

З кінця 1930-х рр. основним предметом історіографічних ступи стає історія радянського архівного будівництва. Розвиток історіографії історії архівної справи в Україні від кінця 1930-х і до середини 80-х рр. позначений істотним впливом партійної ідеології та марксистсько-ленінської методології, що негативно позначилося на стані розроблення історії архівної справи. Звертаючись до історії розвитку архівної справи в Україні, історики-архівісти лише фрагментарно висвітлювали її становлення за давніх часів, тенденційно трактувалася архівна політика українських урядів 1917-1920 рр. (*О. Юрченко “Архивы и архивное строительство Советской Украины”, А. Грінберг “Архівне будівництво на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918-1920)”*).

До 40-річчя декрету Раднаркому РРФСР вийшов збірник статей *“З історії архівного будівництва на Україні”* (1958 р.). Програмна стаття *С. Пількевича “40 років радянського архівного будівництва”* визначила основні етапи розвитку архівної справи України за радянських часів: реорганізація архівної справи 1920-х рр., архівне будівництво 1930-х рр., архівні установи в роки Великої Вітчизняної війни, відбудова архівів 1950-х рр. Дослідник зробив екскурс в історію архівної справи ХІХ ст., вперше подав загальну картину розвитку архівної справи в усіх регіонах України. Стаття у загальних рисах висвітлювала розвиток архівної справи в західних областях до їх приєднання до Радянської України. Збірник включав статті з історії архівної справи в різних регіонах, в яких головна увага була зосереджена на радянському архівному будівництві. У них

не подавалась загальна картина розвитку архівів за дорадянських часів, більше того, іноді мали місце помилки. Так, один із авторів у статті про Державний архів Чернівецької області зазначав, що *“на території Північної Буковини до визволення її Червоною Армією фактично не було жодного архіву, в якому б зосереджувалися архівні матеріали крайового значення, і ні австрійські власті, ні Румунія не змогли організувати архів”*, хоча перший крайовий державний архів Буковини було створено задовго до встановлення на Буковині радянської влади (1907 р.).

У 1960-х – на початку 1970-х рр. з’явилися монографії російських радянських істориків-архівістів **І. Маяковського**, **В. Максакова**, **В. Вяликова** з історії архівної справи в Росії та СРСР. В *“Очерках по истории архивного дела в СССР”* **І. Маяковский** торкнувся архівної справи в Україні. Він висвітлив розвиток архівів у Київській Русі, особливості функціонування у XV-XVII ст. центральних і місцевих архівів Литовської держави, до складу якої входили українські землі, проаналізував систему установ і архівів на Лівобережжі за часів польського панування, охарактеризував архіви України в період національно-визвольної боротьби середини XVII ст., простежив зміни в архівній справі Лівобережної України *“после воссоединения с Русским государством”* та долю архівних матеріалів Гетьманщини, зокрема *“Генеральной малороссийской архивы”*. Вивченню загальної історії архівного будівництва в СРСР і союзних республіках присвячено монографію **В. Максакова** *“История и организация архивного дела в СССР (1917-1945)”* і навчальні посібники **В. Вяликова** *“Государственные архивы и архивное дело в союзных республиках”*, *“Архивное строительство в СССР (1946-1967)”*. Архівній справі УРСР В. Вяликов присвятив конспект лекцій *“Архивное строительство в Украинской ССР”*. В. Максаков досліджував стан архівної справи в Україні в перші роки радянської влади, централізацію архівної справи в республіці, історію українських архівів під час Другої світової війни. Характерною особливістю праць російських радянських історіографів архівної справи є те, що історія архівів і архівної справи в Україні розглядалася в контексті історії розвитку архівної справи Росії, СРСР. Територіаль-

но дослідження охоплювали лише регіони підросійської України. Святкування 50-річчя архівного декрету (1968 р.) дало новий поштовх до вивчення радянського архівного будівництва. З'явилися численні праці з історії архівів, розвитку архівної справи в окремих регіонах України. Однак збільшення кількості розвідок з історії архівістики не забезпечувало високого фахового рівня аналізу архівного матеріалу з історії архівної справи, якісно нових наукових узагальнень, розширення джерельної бази досліджень.

Історія становлення й розвитку радянського архівного будівництва в Україні за 50 років узагальнена в статтях *С. Пількевича “Архівне будівництво на Україні в роки радянської влади”* та *“Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-1965 рр.)”*, які не відзначалися новаторськими підходами у висвітленні історії архівної справи, а подавали системний хронологічний виклад перебігу подій в архівному житті України. Поряд з публікаціями, що висвітлювали історію радянського архівного будівництва у 1960-х рр., з'явилися праці з історії архівів і архівних установ в Україні дорадянського періоду (*Н. Врадій, В. Філоненко*). Узагальнюючий характер мала монографія *О. Мітюкова “Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973”*. Широко використовуючи архівні документи, передусім фонду Головного архівного управління, законодавчі, нормативно-розпорядчі акти з архівної справи, періодику, автор висвітлив процес розвитку правових принципів і організаційних форм архівного будівництва за роки радянської влади. Архівне будівництво в Україні О. Мітюков розглядав як невід'ємну частину архівного будівництва в СРСР. Його праця віддзеркалювала панівну за радянських часів тезу про єдність організаційних і правових принципів формування ЄДАФ СРСР та побудови мережі архівних установ у союзних республіках. Від 1970-х рр. ширше досліджувалася історія становлення й розвитку в Україні партійних архівів (*Д. Щедрина*). Розширенню джерельної бази вивчення радянського періоду в історії архівної справи сприяли подана в журналі *“Архіви України”* хроніка архівного будівництва в Україні за 1917-1988 рр., яка фіксувала урядові рішення щодо архівів та найважливіші по-

дії архівного життя, та статті рубрики *“Історія архівного будівництва”*.

Від середини 1980-х рр. архівісти зацікавилися давньою історією архівної справи в Україні та джерельною базою її вивчення. Окремі питання історії розвитку архівної справи в Україні досліджувалися в монографіях **В. Самошенка** *“Исторические архивы дореволюционной России”* (1986 р.) та *“История архивного дела в дореволюционной России”* (1989 р.). У 1989 р. вітчизняні дослідники історіографії історії архівної справи звернулися до історії Архіву Коша Запорозької Січі (**О. Апанович**). У 1980-х рр. активізувався також інтерес до історії архівів центральних установ ВКЛта Речі Посполитої, чому сприяли спільні проекти російських, литовських, польських, білоруських, українських істориків щодо вивчення і видання Литовської та Волинської (у складі Коронної) метрик. На початку 1990-х рр. журнал *“Архіви України”* запровадив рубрику *“Доля українських архівів”*, яка передбачала серію коротких нарисів з питань архівознавства, джерелознавства, діловодства та історії архівної справи (**О. Мітюков** *“3 історії архівів України (від найдавніших часів до початку ХХ ст.)”*). Публікація не вирізнялася оригінальними підходами щодо висвітлення проблеми. Узагальнюючи фактичний матеріал, наведений у працях його попередників, автор схематично подав історію архівів від XIV ст. до 1920 р. Стаття містила також бібліографію праць з історії архівної справи.

Новий етап розвитку історіографії історії архівної справи почався з відновленням державної незалежності України. Його характерними рисами є розширення джерельної бази і проблематики історіографічних досліджень, переосмислення деяких подій в історії архівної справи, подолання *“радянських”* догматів і перекручень у висвітленні окремих періодів розвитку архівної справи. Розсекречення архівів та архівних фондів розширило джерельну базу історіографічних досліджень. Так, збірник наукових праць *“Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)”* (1998 р.) репрезентував студії українських дослідників історії архівної справи раніше замовчуваного або свідомо фальсифікованого періоду архівного будівництва доби УНР та Української

держави. Сучасні історики-архівісти залучили до наукового обігу значну кількість документів з історії архівної справи 1917-1921 рр. Розкрити маловідомі факти архівного будівництва й подолати упереджені підходи до оцінки архівного життя того складного історичної о періоду поставили за мету упорядники першого тому археографічного щорічника *“Пам’ятки”* (1998 р.). Опубліковані у виданні документи містили цінний матеріал з історії національної архівної справи і склали важливе підґрунтя для майбутніх фундаментальних історіографічних досліджень. Залучення до наукового обігу нових джерел з історії українських архівів уроки Другої світової війни уможливили подолання заідеологізованості, переосмислення й об’єктивного аналізу важливих подій зазначеного періоду розвитку архівістики (*П. Грімстед, А. Пшеничний, М. Дубик*).

Сучасна історіографія відродила важливий напрям досліджень – вивчення історії архівної справи через особу архівіста. У 1992 р. в журналі *“Архіви України”* з’явилася рубрика *“Матеріали до словника архівних діячів”*. Підсумком біографічних студій став бібліографічний довідник *“Українські архівісти”* (1999 р.), який містив близько 200 біографій істориків, архівістів, представників науки, культури, громадських і державних діячів, котрі зробили вагомий внесок у розвиток архівної справи ХІХ ст. – 1930-х рр. Демократичні процеси в архівознавстві пострадянського періоду сприяли появі досліджень, проблематика яких не виникала навіть у постановочному плані. Лише дослідники з української діаспори звертали увагу на вплив масових політичних репресій в Україні 1920-1930-х рр. на архівну справу, свідоме нищення архівів у 1920-х рр., особливості функціонування українських архівів у системі МВС, негативні наслідки підпорядкування архівних установ органам МВС УРСР та партійно-бюрократичному апарату. Розвиток важливого напрямку архівознавства – архівної евристики та наукової реконструкції втрачених або розпорошених архівних фондів зумовив зростання інтересу до історії окремих архівів, наукових документальних колекцій. Доволі широко репрезентовані в історіографії другої половини 1990-х рр. дослідження з історії діяльності губернських учених архівних комісій. Активно досліджуються питання формування та по-

бутування військових архівів і військово-архівних фондів у XVIII – на початку XX ст.

У зв'язку з розробленням сучасної концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України архівісти звернулися до історії становлення архівної освіти. Аналізу теоретичних засад вітчизняної архівної освіти, її форм і методів присвячено публікації **І. Матяш**. Результати комплексного дослідження історії становлення й розвитку архівної освіти, форм і змісту підготовки кадрів для архівних установ України 1920-1930-х рр. репрезентовані в її ґрунтовній монографії **“Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років”** (2000 р.). І. Матяш уперше в українській історіографії звернулася до історії архівних періодичних видань в Україні 1920-1930-х рр.

Питанням історії архівної справи присвячено ряд публікацій у щорічнику **“Студії з історії архівної справи та документознавства”**, міжвідомчому збірнику наукових праць **“Архівознавство. Археографія. Джерелознавство”** та часописі **“Архіви України”**. Заслужують на увагу й праці, які торкалися питань, дотично пов'язаних з історією архівної справи, – розвитку науково-дослідної і видавничої діяльності архівів, історії комплектування архівних фондів, еволюції науково-довідкового апарату архівів, розвитку теоретичних засад українського архівознавства. Тривалий час історія українських архівних фондів за кордоном залишалася для нас невідомою. Однак і в цьому напрямку досягнуто значні успіхи. Вагомим внеском у вивчення історії архівної справи стали праці історіографічного, джерелознавчого, краєзнавчого характеру (**О. Журба, К. Климова, М. Палієнко, Г. Швидько**).

Отже, хоча загалом історія архівної справи стала об'єктом наукових зацікавлень ще в XIX ст., на початку XXI ст. в Україні відсутня фундаментальна праця з цього питання. Відтак актуальною проблемою історіографії історії архівної справи є поглиблене дослідження джерельної бази історії української архівістики й підготовка на її підґрунті багатотомного видання **“Історія архівної справи в Україні”**.

Місце і роль архівознавстві у підготовці фахівців. Із зростанням інтенсивності науково-дослідної роботи в архівній галузі швидше оновлюється процес навчальних курсів, адже архівознавство не лише наукова система, а й навчальна дисципліна. Вона повинна сприяти підготовці фахівців з архівної справи працівників різних рівнів архівних установ, давати необхідні знання для істориків, правників, культурологів, філологів фахівців з державного управління та ін., які певною мірою у своїй науковій і практичній діяльності зіткнуться з діяльністю установ, що формують документально-інформаційні потоки, з використанням архівних фондів у науково-дослідній роботі, юриспруденції. З урахуванням профілю підготовки бакалаврів, спеціалістів, магістрів складаються навчальні програми з “*Архівознавства*” і забезпечується відповідне читання лекцій та проведення практичних занять. Місце, роль і функції архівознавства як навчальної дисципліни цілковито визначаються кваліфікаційними характеристиками та державним стандартом рівня знань і практичних навиків бакалаврів, спеціалістів та магістрів. Загальне завдання курсу полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям систему знань з історії зароджування і розвитку архівної справи, становлення НАФ України, формування архівної системи та діяльності провідних архівів, основних принципів комплектування їх, зберігання і використання інформаційно-документальних ресурсів. Надзвичайно важлива роль архівознавства у підготовці істориків.

Архівознавство – комплексна система знань, яка з одного боку, органічно входить в історичну науку, а з другого, – інтегрує в собі низку спеціальних знань з теорії, історії і практики архівної справи, державного будівництва, документознавства, інформаційних систем. Архівознавство має свій предмет і об’єкт дослідження, спирається на різноманітну джерельну базу, застосовує широкий спектр дослідницьких методів, тісно пов’язане з іншими науками, навчальними дисциплінами. Як самостійна навчальна дисципліна архівознавство займає важливе місце в системі підготовки не тільки професійних архівістів, але й істориків, правників, філологів, культурологів, фахівців системи державного управління.

ЛЕКЦІЯ №3

ЗАРОДЖЕННЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ РОЗВИТОК В ДОБУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

1. Архіви Київської Русі та Галицько-Волинської держави.
2. Литовська, Коронна та Руська метрики.
3. Архіви судових установ. Магістратські та цехові архіви.

Архіви Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Архіви в Україні ведуть свою історію з давніх часів. Як відомо, виникнення архівів безпосередньо пов'язане з утворенням держави. Найдавніші архіви, залишки яких збереглися до нашого часу, виникли на території державних утворень Стародавнього Сходу – Шумеру, Вавілонії, Ассирії (III-II тис. до н. е.). Формування держави з її складним апаратом управління, зміцнення економічних і торговельних зв'язків, розвиток політичних, дипломатичних відносин спричинили виникнення й розвиток писемності.

З утворенням Київської Русі та поширенням писемності на її землях виникли перші архіви. Основними видами документів, які зберігались в архівах були: 1) дипломатичні акти; 2) адміністративні акти; 3) угоди між князями; 4) жалувані грамоти; 5) побутова документація.

Для реконструкції картини функціонування архівів у найдавніші часи, їх складу та джерел формування найважливішу інформацію містять літописні пам'ятки.

Основними центрами зосередження писемних джерел в Київській Русі були: 1) великокнязівський двір; 2) церкви; 3) монастирі; 4) приватні зібрання.

Одночасно з виникненням централізованої держави Київська Русь формувалася й апарат її управління. В результаті його діяльності створювалися документи внутрішньополітичного управління

(донесення, свідчення), місцем зосередження яких була князівська канцелярія. Звідси документи надходили до великокнязівської казни (архіву). Існування в Київській Русі великокнязівського архіву не підлягає сумніву. Уявлення про його склад базуються на конкретних фактах, засвідчених в історичних джерелах – літописах.

Найдавніші документи відтворені в *“Повісті минулих літ”*. Тут зосереджувались важливі юридичні акти (наприклад *“Руська Правда”*, *“Правда Ярославичів”*, *“Устав Володимира Мономаха”*), приватне й дипломатичне листування великих князів, міждержавні договори. Окремі документи, насамперед міждержавного характеру, знайшли своє відображення в давньоруських літописах.

Найважливіші державно-правові документи зосереджувались в казні великих київських князів. Зберігання князівських архівів разом з коштовностями вказує на роль, яку відігравали документи в житті держави, та місце, яке відводила їм великокнязівська влада. Нерозривність державних структур не дозволила архівам виокремитись в окремі самостійні установи, й тому документи довгий час зберігалися в державній скарбниці (казні).

За давньоруських часів архіви не розмежовувались з бібліотеками, тобто, спостерігалася біфункціональність давньосховищ. Поряд з дипломатичними і юридичними актами зберігалися суто літературні твори. Ймовірно, найдавніші рукописні книги, що дійшли до нашого часу, також походять із київського архіву. В Софійській бібліотеці крім книг релігійного та світського змісту, грецьких і болгарських рукописів, творів давньоруською мовою, зберігалися юридичні та дипломатичні акти. Тут зосереджувалися й приватні акти, купчі, оскільки Софійський собор виконував і роль князівського терему.

У період феодальної роздробленості відбулось певне розпорощення великокнязівського архіву. В той же час набувають розвитку архіви удільних руських князів.

Однією з важливих проблем, що потребує глибокого й всебічного дослідження, як вважають сучасні дослідники, є реконструкція київського великокнязівського архіву X-XII ст., тобто його складу.

Доба феодальної роздробленості Київської Русі та формування удільних князівств позначилися і на архівах.

Другим важливим місцем зосередження документів у Київській Русі були церковні архіви, які формувались при церквах, монастирях, митрополичих та єпископських кафедрах з часу запровадження християнства й інституційного утвердження церкви на території України. Верховне управління єпархіями в Київській Русі здійснювалось з Києва. Система церковного правління нагадувала систему князівської влади. Церковні ієрархи брали участь у політичному житті держави. При Київській митрополії існували канцелярія і архів, де зосереджувались важливі державні документи, духовні грамоти, дарчі. Разом з тим православна церква була не лише важливим духовним, культурним осередком в Київській Русі, а й великим феодалним землевласником. Земельні пожалування церкві з боку князів, феодалів підтверджувались укладними грамотами. Збереглися нечисленні дані про земельні бенефіції в XI-XII ст.

У монастирських архівах відкладались документи про заснування монастирів, на право володіння, про привілеї. Збереження документів такого роду в монастирських ризницях разом із культовими речами та богослужбовими книгами, свідчить про роль та місце, яке їм відводилось церковними ієрархами. При архівах-бібліотеках монастирів виникали скрипторії, де створювались літописні зводи, публіцистичні й літературні твори. Церковні архіви Київської Русі майже не збереглися (війни, природні катаклізми). В більшості джерелознавчих досліджень стверджується, що укладачі літописів послуговувались княжими та монастирськими архівами, звертались до актового матеріалу, давніших літописних редакцій, грецьких хронографів, які зберігалися при князівських казнах та церковних ризницях.

Державно-правові стосунки між князівською владою і феодалами фіксувались в документах. Найдавніші правові документи – грамоти, надані великим князем його васалам, закріплювали права на власність, привілеї. Грамоти, що регулювали перехід земельної власності від феодалів (дарчі, купчі, вотчинні), закріплювали феодалну залежність селян, міщан від феодалів збирались та пильно оберігались боярами та дружинниками.

Відомі з часів Київської Русі і духовні заповіти. Тестаменти, як і інші документи приватно-правового характеру, зберігалися в приватних архівах.

У XIII-XIV ст. у часи Галицько-Волинської держави функції княжого двору значно розширилися. Одним із завдань князівської канцелярії було збирання й зберігання документів, які відображали різноманітні сторони політичного, економічного, культурного життя Галицько-Волинської держави. На документи, які виходили з княжого двору, ставилися печатки. В Галицькому літописі, серед двірських урядників, згадується посада *печатника (канцлера)*.

Відомо, що при дворі князя Данила Галицького був *печатник Кирило (Журило)*, який зберігав печатку, завідував княжою канцелярією. Поряд із своїми безпосередніми обов'язками він виконував також і важливі доручення князя (наприклад, наведення порядку в Бакоті).

При княжому дворі зосереджувались документи про адміністративне управління, військові, судові, фінансові, церковні справи, дипломатичні зв'язки Галицько-Волинської держави з іншими князівствами Київської Русі та іноземними державами. Документи зовнішньополітичного характеру, які надходили з інших держав перекладались. За потреби, на них давались відписи. Їх копії, як і самі документи, зберігались в князівському архіві. У князівській канцелярії був спеціальний штат писарів, перекладачів, який відав дипломатичними справами. Вони перекладали вхідні документи, готували відповіді, виконували поточні записи на підставі свідчень чи звітів. Траплялось так, що вхідні документи князівської канцелярії широко використовувались літописцями як джерела інформації.

У князівській канцелярії вівся облік наявного земельного вотчинного фонду, зберігалися документи, які фіксували юридичні зміни у володінні землею. У князівській казні зосереджувались тестаменти галицько-волинських князів на право успадкування їхніми нащадками земель, міст, сіл з митом. З канцелярій галицько-волинських правителів збереглися переважно акти, написані відповідно до загальноприйнятих на той час правил дипломатички латинською мовою.

У Галицько-Волинській державі значно зросли церковні архіви при єпископських кафедрах (у 1302-1303 рр. галицька єпископія була реорганізована в митрополію), монастирях, церквах. Монастир і церкви, засновані галицько-волинськими князями, крім маєтностей, грошових і речових пожертв, отримували і богослужбні книги. На книгах із ризниць робили записи різного характеру. Маргіналії містять важливу інформацію про внутрішнє (господарювання, ведення скарбничих, торговельних справ, землеволодіння) та зовнішнє (відносини з Візантією) життя духовних корпорацій. Рукописні книги й документи поповнювали архіви-бібліотеки при церковних ризницях. Хранителями церковних архівів були ризничі.

Нагромадження і зберігання документів приводило до зростання обсягу і вагомості князівських, церковних і монастирських архівів. Водночас зароджувались й міцніли не лише архіви великих феодалів, алей купців, можливо, й окремих ремісників. З'явилися колекціонери світських рукописів, релігійних творів та інших пам'яток давньоруської й зарубіжної писемності.

Литовська, Коронна та Руська метрики. У XIV-XVI ст. українські землі Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини опинилися під владою Великого князівства Литовського (ВКЛ), яке успадкувало і давньоукраїнські архівні традиції. Литовська доба залишила величезні і багаті архіви центральних та місцевих установ. Особливістю державного устрою ВКЛ було зосередження центрального управління в руках великого князя. З великокнязівської канцелярії, яка мала загальнодержавний характер, виходили документи, що регламентували життя на території ВКЛ: господарство, фінанси, військову справу, суд, зносини з іншими державами. Централізація влади у ВКЛ відобразилася і на архівах. Акти, видані від імені великого князя, зосереджувалися в архіві, відомому під назвою **“Литовська метрика”** (ЛМ). Канцелярія встановлювала порядок видавання грамот. Виготовлену грамоту переписували і відпуск (*“отпуск”*) заносили до книги. Далі грамоту передавали писареві для її скріплення. За *“скріпою”* писаря грамота могла ви-

ходити від імені князя без його підпису. Канцлер чи підканцлер затверджував грамоту печаткою.

Важливим нововведенням в діловодстві середньовічних установ були *реєстри (реєстри)* – книги з записом текстів вихідних документів, котрі слугували поштовхом для розвитку різновидів актових книг, до яких вписували різні документи. Акти верховної влади записували до книг ЛМ. Відомо також, що вже з XV ст. відпуски грамот, які видавалися від імені князя, копіювалися. В книги записували і документи, які надходили до великокнязівської канцелярії, щоб на випадок втрати якогось з них була копія. Записи в книгах великокнязівської канцелярії давали можливість встановлювати тексти втрачених оригіналів. У середньовічному діловодстві термін *“метрика”* відповідав термінові *“реєстр” (“регест”)*.

Одні дослідники вважають ЛМ державним архівом ВКЛ, другі – архівом великокнязівської канцелярії, треті – своєю колекцією, що формувалася у процесі становлення державного архіву ВКЛ. У вузькому розумінні ЛМ означає реєстри канцелярії ВКЛ, куди заносили записи важливих, як правило, вихідних з канцелярії документів.

Функціональне призначення книг записів актових документів – відтворювати офіційні копії документів, що вийшли з великокнязівської канцелярії, які підтверджували права успадкування, привілеї, шляхетність походження тощо. Практичні потреби зберігання і використання архівних матеріалів диктували архівістам доцільність складання реєстрів документів.

У 1570 р. документи, які зберігалися у державній скарбниці, були детально описані. Для прискорення пошуку документів канцлери запровадили групування матеріалу під час записування в книги метрики. Наприкінці XV ст. книги ЛМ склалися за тематичним принципом. Канцелярія вела поточні книги чотирьох категорій: *“книги данин і судових справ”*, *“книги аренд”*, *“книги відправ”*, *“книги посольств”*.

З ініціативи канцлера *Льва Сапєги* у 1594 р. почали переписувати книги ЛМ. За кілька років всі книги було переписано, зроблено реєстри документів, які в них були. Старі книги мали зберігатися в

казні, а переписані – у канцлера для загального користування. Саме ці книги-копії XV – першої половини XVI ст. збереглися донині, а їх давні оригінали – втрачені. Щоправда, інколи книга-копія ЛМ відтворює не одну, а декілька оригінальних книг повністю чи фрагментарно. Водночас, деякі оригінальні книги ЛМ фрагментарно розсе-реджені по декількох книгах-копіях. Дослідники вважають, що переписувачі канцлера Л. Сапєги суворо дотримувалися оригінального тексту. Про це свідчать пропуски в текстах, залишені для пізнішого вписування непрочитаних чи відсутніх у оригіналах слів.

Дискусійним є питання мови ЛМ. На думку одних дослідників, ЛМ написана офіційною білоруською мовою, хоча фонетика мови цього джерела була ще не зовсім білоруською. За іншими версіями – це “давньобілоруська”, “литовсько-руська”, “руська”, “середньовічна західноруська”, “давньобілоруськоукраїнська”, “словянська канцелярська” мови.

Документи ЛМ репрезентують важливий матеріал до соціально-економічної, політичної історії України. Вони є цінним джерелом для вивчення канцелярської та архівної справи у ВКЛ, висвітлення впливу канцелярської практики ВКЛ на діловодство і архіви пізнішого часу. З ліквідацією Речі Посполитої документи ЛМ були розпорошені, зберігаються в Польщі, Росії, Литві.

Центральним архівом Речі Посполитої, куди після Люблінської унії (1569 р.) увійшли українські землі, була **Коронна метрика** (КМ). Ця назва закріпилася за урядово-адміністративними книгами, які вели в Коронній канцелярії. До книг вписували документи, що виходили з королівської канцелярії: королівські універсали, привілеї шляхетським родам і католицькій церкві, приватноправові акти, конституції, документи зовнішньополітичної діяльності. У ній містяться документи стосовно українських воєводств (Руського, Белзького, Подільського), що опинилися у складі Польщі до Люблінської унії.

Найдавніший збережений том КМ датується 1447 р. У перших книгах КМ не дотримано ні хронологічної, ні предметної ознаки, але з останньої чверті XV ст. вони вже чітко поділялися на канцелярські та підканцелярські (зумовлений існуванням у королівській

канцелярії двох відділів: більшої канцелярії, очолюваної канцлером, і меншої – на чолі з підканцлером).

Для інкорпорованих до Корони Польської Волинського, Брацлавського і Київського воєводств у Коронній канцелярії започаткували з серпня 1569 р. окрему групу книг – **Руську (Волинську) метрику** (29 книг, понад 3500 документів). Остання є структурною частиною КМ, яка велась до 1673 р. Термін “**Руська (Волинська) метрика**” тому, що: 1) мова діловодства руська; 2) регіон, якому адресувалися книги. Руська метрика велась окремим штатом руських писарів. З часом використання руської мови в Руській метриці припинилось (60-ті роки XVII ст.). У книги записували не тільки грамоти, привілеї, а й судові рішення короля.

Архіви судових установ. Магістратські та цехові архіви. Крім архівів центральних установ ВКЛ, а згодом Речі Посполитої, існували місцеві архіви. У вигляді компактних архівних зібрань збереглися судово-адміністративні (актові) книги місцевих замків, гродів і земств. Подібно до ведення книг у центральних установах, на місцях також існувала практика запису актів до книг. Перший Литовський статут 1529 р. лише закріпив існуючу в судах традицію ведення актових книг, які склалися відповідно до категорії судів – **гродських, земських, підкоморських**. В одному із його розділів вказувалося, що для запису судових справ рекомендувалося вести спеціальні актові книги (записові, поточні і декретові). **Другий Литовський статут 1566 р.** також зобов’язував робити записи в актових книгах. Крім того, була вимога зберігати книги в безпечному від пожежі місці. При відсутності такого приміщення повітова шляхта мала збудувати спеціально для архіву кам’яницю. Актові книги зберігалися у скринях за трьома замками, ключі від яких мали три різні посадові особи (від одного замка в кожного), що виключало вільний доступ до них не тільки сторонніх людей, але й окремо кожного зберігача ключа (можливо запозичена польська практика початку XV ст. – воєвода, суддя і писар).

Після Люблінської унії 1569 р. на українських землях, які перейшли від ВКЛ у володіння Польщі, на певний час зберігалося право

на традиційне судочинство і діловодство в судах українською мовою. Тому тут, на відміну Галичини, де судові актові книги писалися латиною і польською мовою, використовувалася українська мова з елементами польської і латинської термінології та юридичних формул. В окремих випадках акти записувалися виключно польською мовою.

Актові книги адміністративно-судових установ мають різновиди. Якщо спочатку до книг записували все підряд, що потребувало фіксації, то з XVI ст. відбувалася систематизація записів до окремих книг, спричинена незручністю загальних книг для пошуку потрібних записів. До окремих книг відносяться: 1) *декретові* (записувалися судові рішення); 2) *записові* (записи нотаріального характеру); 3) *поточні* (скарги позовників, покази свідків, заяви, протести, маніфестації).

Проте такий поділ актових книг земських, гродських і підкоморських судів до певної міри був умовним, бо часто записи заносилися лише до однієї книги. Донині збереглася порівняно невелика кількість актових книг, які належать до XVI – першої половини XVII ст. Найдавніші актові книги шляхетських судів Галичини датуються початком XV ст., а книги судів Правобережної України – першою чвертю XVI ст.

В українських містах литовсько-польської доби фондоутворювачами архівів були магістрати як адміністративно-судові установи та ремісничі цехи як похідні від них економічні структури. Акти, пов'язані з діяльністю міських урядів (магістратів, ратуш), відкладалися в міських архівах. Найціннішу частину магістратських архівів становили привілеї та інші грамоти, які визначали права міста. Грамоти на магдебурзьке право, королівські акти, документи про межі міста тощо зберігалися в магістратських архівах під замком у скрині або спеціальній шафі. На колекції привілеїв та інших найважливіших документів в архівах складали описи. Більшість документів, як правило, зберігалася у *фасцикулах* (зв'язках документів різних за змістом) і описи на них не складалися. Окремі вхідні документи переписували до міських актових книг. У деяких містах існували спеціальні книги – *кониарії*, куди вписували приві-

леї міста. У Самборі така книга (*“Привілеї міста Самбора”*) відома з 1562 р. У магістратських архівах, окрім збірки привілеїв, зберігалися адміністративно-судові книги та книги, пов’язані з веденням міського господарства. Судові книги ретельно оберігалися. Різні категорії книг XVI-XVII ст. з міст Самбора, Кам’янець, Дубно, Кременця і Дрогобича зберігаються в сучасних архівосховищах Києва та Львова.

Результати діяльності ради, лави і колегії 40 мужів як інститутів міського самоуправління, фіксувалися в актових книгах. Оскільки найповніше збереглися актові книги магістрату Львова, саме вони дозволяють здійснити їх класифікацію за такими видовими ознаками: 1) *книги записів ради* (індукти, протоколи, формуляри, розрізнені копії та оригінали у зв’язках); 2) *актові книги лави* (індукти, протоколи спірних і неспірних справ); 3) *розрізнені матеріали в справах міщан* (книги записів і протоколів виборів до міських органів самоуправління, включаючи колегію 40 мужів); 4) *фінансові і касові книги* (книги прибутків і видатків міста, реєстри державних і міських податків, інвентарів, прибутково-видаткові книги ремісничих і купецьких об’єднань).

Власні книги й архіви в містах мали ремісничі цехи, які в Україні з’явилися після поширення тут магдебурзького права. Кожен ремісничий цех мав *“лист”*, або *“привілеї”*, на право існування, який отримував або безпосередньо від верховної влади, або ж його право обумовлювалося в магдебурзькій грамоті даному місту. В обох випадках магістрат затверджував статут цеху. На чолі цеху стояли цехмістри. Великі цехи мали свої двори і будинки, де проводилися сходки ремісників і знаходилася *цехова скринька*. В ній зберігалися цехові привілеї, статут, книги записів виробничої та судової діяльності цеху, різноманітні цінності, гроші тощо. Склад скриньки описувався в цеховій книзі при передачі цехмістерства іншій особі. Цеховими скринькою і книгою відав *цехмістр*. Скринька замикалася на три замки, і ключі від них знаходилися ще у столового і писаря, чим забезпечувалася збереженість грошей, цінних речей і документів. Окремих писарів, що вели цехові книги, мали тільки великі цехи, яких було небагато. В менших писарські функції виконували

письменні майстри або самі цейхмістри. Майже всі цехи мали свої печатки. Записи в книгах робилися за встановленим зразком. Одна книга заповнювалася іноді протягом двохсот років. Записи були переважно неграмотні, зроблені польською мовою з домішками латини. Їх умовно можна поділити на такі підрозділи: прийняття учнів для навчання ремеслу, підняття підмайстрів у майстри; трибовані; трункал товариський, визволення учнів; видатки на потреби цеху; ухвали цехових сходок. Цехова книга була обов'язковим елементом життя й виробничої діяльності ремісничих об'єднань. Її записи мали юридичну силу. З цієї причини міська рада або призначена нею комісія періодично ревізувала цехові книги, зокрема розрахункові, про що свідчать підписи радних на сторінках цих книг.

Зародження архівів в часи Київської Русі та розширення їх ваги в Галицько-Волинській державі свідчить, що цей процес мав важливе політичне і культурне значення для розвитку архівної справи в Україні. Документальні зібрання, що зберігались в архівах тих часів мають велике значення для вивчення історії Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Розпад Київської Русі, занепад Галицько-Волинської держави негативно позначились на розвитку архівної справи, але закладені архівні традиції знайшли своє продовження в литовсько-польській добі української історії. Розвиток державності на українських землях литовсько-польської доби, зміцнення державного управління, поступ у способах діловодства зумовили формування центральних і місцевих архівів, зростання їхньої ролі у суспільному житті. Казна, державна скарбниця (так називали архіви, сховища важливих документів) були пов'язані зі сферою державної влади. Особливість діловодства адміністративних і судових установ визначав склад архівів. Важливе нововведення у діловодстві установ – реєстри (реєстри) сприяли розвитку різновидів актових книг. Завдання зберігання і використання архівних матеріалів диктували необхідність систематизації їх та складання описів. Державна влада дедалі більше дбала про впорядкування та охорону архівів.

ЛЕКЦІЯ №4

ОРГАНІЗАЦІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (XVII - XVIII СТ.)

План

1. Український державний архів.
2. Організація архівної справи на Лівобережній Україні.
3. Архіви адміністративних та судових установ Правобережної України.
4. Церковні, монастирські, фамільні, магнатські, шляхетські та фамільні архіви.

Український державний архів. Початок Українського Державного архіву (термін “**державний архів України**” запровадив **І. Крип’якевич**) пов’язують із зародженням козацтва, Запорізької Січі, виникненням козацького самоуправління. Історичні джерела XVII ст. вказують на існування військового архіву реєстрового козацтва в Трахтемирові, де зберігалися козацькі привілеї.

З утворенням козацько-гетьманської держави Б. Хмельницького архів став державним. При гетьмані існувала Генеральна військова канцелярія, до якої надходили численні документи внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності. Необхідність наведення різних довідок для гетьманського правління зумовили утворення при Генеральній військовій канцелярії архіву, очолював яку і опікувався веденням діловодства генеральний військовий писар. Державний архів розташовувався в гетьманській столиці Чигирині. Але військово-політична ситуація вимагала від гетьмана оперативної документації, звернення до документів. Тому військовий писар постійно возив з собою архів поточних справ (похідний архів). Відтак існувала постійна небезпека втрати архіву, як наприклад, під час Берестецької битви. Військове лихоліття призводило до руйнування архіву. Більш того, згідно українсько-московської угоди 1654 р.

гетьман зобов'язувався надсилати найважливіші дипломатичні акти до Москви. Ситуація погіршилась в добу руїни. Поділ України на Правобережну і Лівобережну, боротьба за гетьманську булаву вели до розпорошення державного архіву і значних втрат документів. Довершило невтішну ситуацію зруйнування О. Меншиковим у 1709 р. Батурина, де повністю згорів і державний архів. Уціліла лише невелика кількість документів, які вивіз гетьман І. Мазепа.

Значний масив архівних документів утворився в діяльності адміністративно-судових органів козацької держави – магістратів, ратуш, полкових і сотенних канцелярій, які поєднували адміністративну і судову владу.

Найнижчу ланку судів Гетьманщини складали сільські суди отаманів, які вирішували незначні цивільні карні справи козаків. Але в силу дії в них неписаного козацького права і відсутності діловодства при розборі справи вони не утворили архівів. Наступною ланкою були сотенні суди, що існували в центрах сотень. У зв'язку з наявністю в містах і містечках жителів (міщан), які належали до іншої юрисдикції, сотенні суди часто проводились спільно з ратушними і міщанськими, внаслідок чого виникав змішаний козацько-міщанський суд. Документи сотенних канцелярій за другу половину XVII ст. практично не збереглися. Часто за традицією козацькі справи вирішувались оперативно, без ведення документації. Цивільні справи нотаріального характеру, майнові спори, боргові зобов'язання вимагали записів в актових книгах, які сотенні уряди тоді не вели, звертаючись до послуг магістратів і ратуш. Документи полкових канцелярій і судів другої половини XVII ст. також не збереглися. Однак функціонування полкових канцелярій цього періоду зафіксовано в документах, які вийшли з канцелярій і відклались в інших фондах – установ і приватних осіб.

Полково-сотенна система адміністративного управління в державі поєднувалась з успадкованими від литовсько-польських часів органами влади – магістратами і ратушами. Оскільки адміністративні органи міщанської влади виникли ще за попередньої доби, то спадкувалась і форма ведення їх документації в канцеляріях. В актових книгах урядів не тільки збереглися старі формуляри актових

записів, ведення книг записових, поточних і декретових, порядок засідань магістратських і ратушних судів, але часто ці записи вносились в старі (не заповнені повністю записами) книги. Корективи були внесені тільки до преамбули формулярів актових книг, що відображала становище міщанства конкретного міста в загальній системі козацько-старшинської влади.

На цей час припадає поширення терміну “*мейський уряд*”, який не завжди означав ратушне чи магістратське управління й часто вказував на загальну владу в місті – козацьку і міщанську. Загалом кожне місто мало свої особливості в управлінні в умовах двовладдя, відтак у діловодстві тоді не було єдиних норм ведення записів. Втрата більшості книг “*мейських урядів*” пояснюється умовами їх зберігання в поточних архівах адміністративних установ, у результаті діяльності яких вони виникли. Книги, не потрібні для повсякденного діловодства, зберігалися на горищах, в підвалах, в сараях. Ними цікавились лише за потреби в якомусь документі, особливо із проведенням ревізій. Книги під час дощів затікали, гнили від вологи. Пожежі також знищували актові книги.

Особливість адміністративно-політичного устрою Гетьманщини визначила і своєрідність діловодства та поширення певних видів документів (оригіналів, численних звірених копій та копій з копій). Саме магістрати і ратуші міст Гетьманщини стали фондоутворювачами величезного комплексу різноманітних актів юридичного характеру. В їх канцеляріях велися актові книги записів нотаріального характеру, виписки з яких пізніше, коли регулярно почали проводитись ревізії і слідства про маєтності, зацікавлені особи пред’являли ревізорам, і такі виписки осідали в додатках до книг ревізій. Причому, пред’явлення таких завірених копій вимагалось щоразу при проведенні ревізії чи слідства.

Організація архівної справи на Лівобережній Україні. У зв’язку з тим, що внаслідок фактичної ліквідації інституту гетьманської влади протягом 1722-1727, 1734-1750 рр. та після його остаточної ліквідації 1764 р. єдиним стабілізуючим з найвищих військово-адміністративних органів Гетьманщини була Генеральна військова

канцелярія (ГВК). Загальне управління її роботою покладалося на генерального писаря, а безпосереднє — на ресента. На канцелярію покладалися функції підготовки, оформлення та реалізації рішень в усіх галузях державного життя. Через неї проходило листування адміністративних органів гетьманату практично всіх ланок – від сотенної й городової до полкової.

Крім справ з поточного управління Гетьманщиною, ведених власне ГВК, у її діловодстві знаходилися документи спеціально створених тимчасових комісій, що займалися різними сферами внутрішнього життя (перепис населення, збирання продовольчих запасів для російської армії тощо.). Під впливом адмінреформ в Росії функції ГВК зазнали обмежень. Так, 1720 р. з компетенції ГВК було вилучено фінансові та судові справи, які перейшли у відання Генерального Військового Суду. Особливого значення в цьому зв'язку набула поява Малоросійської колегії 1722-1727 рр., яка закріпила за собою функції найвищої розпорядчої інстанції.

Централізаційна політика Росії дедалі помітніше впливала на не лише на напрямки і характер діяльності канцелярії, але й на внутрішнє життя, діловодну практику. Вона сприяла інкорпораційній політиці Росії. У 1734 р. ГВК отримала наказ Сенату щодо оформлення всіх видів документів, адресованих російськими та українськими установами. Згідно з надісланими зразками уніфікувались основні типи документів, їх назви та форми. Наступним кроком стала поява в **1743 р. “Акцесу или канцелярського порядку для наблиуденія в Малой Росии”**. У документі застерігалось обов'язкове ведення двох протокольних книг для фіксації вхідних і вихідних документів із розгорнутими формулярами записів. При цьому, номери й час прийняття кореспонденції нотувались не лише в журналах, але й в оригіналах і чернетках документів (запозичення елементів українського діловодства). Вхідна документація зберігалася в повному вигляді – разом із супровідними листами, конвертами і засвідчувальними печатками, на яких робилися діловодні ремарки.

Організація архівної справи при ГВК відповідала суто практичним потребам діяльності установи. Первісне накопичування

документів здійснювалось в приміщенні ГВК. Потім ці матеріали передавалися до архіву, звідки при потребі вони могли бути знову надіслані до канцелярії або іншої установи. Виняток становило таємне дипломатичне листування. Реєстрація вхідної документації та адміністративно-політичної діяльності ГВК велась у спеціальних журналах-діаріушах. Охороною архіву ГВК відала жолдацька рота. На неї покладалось забезпечення канцелярії всім необхідним. Однак реальний стан був далеким від регламентних норм. Мали місце випадки, коли в архіві не вдавалось знайти потрібних справ. Тому в 1739 р. розпочався розбір і сортування справ архіву російською владою. Значної шкоди архівному фонду завдавали війни та стихійні лиха, особливо розорення Батурина 1708 р.

Другою за важливістю установою, яка мала власне діловодство, була канцелярія Генерального військового суду, створена в 1721 р. В її штаті була посада архіваріуса. Зважаючи на те, що судова документація (коли справи могли тягнутись роками), належала до особливо важливих юридичних актів, її збереженню приділялась велика увага.

Іншими установами, пов'язаними із необхідністю збереження документів були гетьманська канцелярія, Канцелярія малоросійських зборів, Генеральна лічильна комісія.

У 1764 р. скасування гетьманського правління і відновлення Другої Малоросійської колегії мали вплив на архівну справу на Лівобережжі. ГВК було скасовано, а її архів перевезено до будинку Малоросійської колегії. Реформувань зазнала канцелярія Генерального військового суду.

З поширенням на Україну *“Учреждения о губерниях” у 1781 р.* і введенням намісницького правління ліквідувалися усі установи Гетьманщини. У 1782 р. було ліквідовано і Малоросійську колегію. Матеріали, які стосувалися територій Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва передавалися до їхніх казенних палат. А усі справи загального характеру з архіву Гетьманщини перевозилися до Чернігова.

Архіви адміністративних та судових установ Правобережної України. На Правобережжі, яке за “*вічним миром*” між Московською державою і Річчю Посполитою (1686 р.) залишилося в складі останньої, продовжувала функціонувати система судових установ, що склалася в попередні часи, оформлена Литовськими статутами. Як і раніше в регіоні діяли гродські, земські і підкоморські суди, а період безкоролів’я – каптурові суди. Міста з магдебурзьким правом мали свій суд – лаву. Інколи судові функції виконували воєводи, старости королівських володінь, замків. У Любліні продовжував діяти апеляційний суд – трибунал. Справи в суді вели суддя, підсудок і писар, які приймали присягу. Суддя і підсудок присягались судити по закону, справедливо, а писар присягав “*нічого не додаючи і нічого не змінюючи записувати спір сторін, свідків, свідчення возного, давати виписи, так як в книгах судових записано з відомості судді і підсудка*”. Пізніше ще додавалось: “*а книги уряду підкоморського буду пильно зберігати*”. Писарю дозволялось мати помічника (регента). Якщо ж їх було кілька, канцелярію суду очолював віце-регент, який мав бути добре обізнаний з процесуальним правом. У випадку, коли регент не справлявся зі своїми обов’язками, шляхта вимагала його звільнення. Відомо, що київська шляхта в 1682 р. вимагала писаря овруцького гродського суду звільнити регента, якого звинувачували у фальсифікації документів. Усі справи, що велись у судді, вписувались до актових книг. Спочатку вписувались лише судові рішення, а далі з’явилися декретові, записові і поточні книги.

У канцелярії гродських і земських судів зберігалися оригінали документів, копій, постанов суддів, формувались актові книги. Складні акти перед занесенням до актової книги писалися на чернетці, оскільки вони вимагали чітких формулювань і відповідності правовим нормам. Підготовчу роботу і обляту – форму внесення позову, скарги до судових книг міг писати канцелярист, але суть справи мала викладати людина обізнана з правом. Сформовані акти записували до актової книги за реєстром. Акти переписувалися на папері, згорнутому в зошити по 4-6 аркушів (*секстерни*). Переписані секстерни групувалися по місяцях, і так протягом року формувалась актова книга. Як правило, кожного року складалась одна актова

книга. Але іноді справ було так багато, що в одну книгу їх неможливо було вмістити, тоді формували дві книги. Книги нумерувались, укладався реєстр, який вміщувався на початку або в кінці книги. Чистова книга називалась *індуктою*. Найпоширенішою формою оправ були паперові папки.

Поступове витіснення з другої половини XVII ст. “*руської*” (на Київщині з 1718 р.) мови польською привело до того, що згодом актові книги велися лише польською мовою із вкрапленнями латини, особливо щодо термінології.

В актових книгах фіксувались події не лише приватного життя, а й суспільно-політичні. Так, наприклад, до земських і гродських книг вносились ухвали сеймів і сеймиків. Шляхта вносила до актових книг документи й для кращої їх збереженості. Копії з таких документів, засвідчені писарем і суддею, визнавалися правочинними.

На Правобережжі продовжували діяти норми Литовського статуту, які передбачали збереження актових книг в спеціальних приміщеннях-склепах. Ці книги мали зберігатись в скрині під трьома замками, запечатані печатями, ключі від яких по одному були в судді, підсудка і писаря. Відкрити книги можна було лише у присутності всіх трьох осіб і лише на встановлений термін. Після цього книги попередніх років замикались в скрині, а поточного засідання залишалися у писаря. По закінченню трьох років (такою була періодичність земських судових засідань) всі справи підлягали складенню в одну книгу, зв’язуванню і покладанню на зберігання. На практиці актові книги відкривались на встановлений сеймом термін. Упродовж цього часу з них видавалися виписи.

Упродовж XVII-XVIII ст. сейм, з метою збереження документів, не одноразово приймав ухвали про будівництво приміщень гродських і земських канцелярій. Як правило, судові (актові) книги зберігалися в замку, якщо той був мурований, або в будь-якому мурованому соборі, не залежно від віросповідання. У деяких містах були збудовані спеціальні приміщення для зберігання архіву.

Розвинена судова система вимагала значної кількості канцеляристів для ведення документації, а також досвідчених людей, які б відповідали за збереження архіву. У XVIII ст. з’являється посада

архіваріуса. Офіційно вона була запроваджена вже після приєднання Правобережжя до Російської імперії (1795 р.). Згідно виявленої О. Андріяшевим присяги Брацлавського архіваріуса, до його обов'язків входило “*вірнo і пильно доглядати архів; видавати з архіву копії, виписи та інші папери; не допускати жодної фабрикації та копіїляції в актових книгах; особливо стежити за панамі адвокатами, які мали право особистого доступу до книг*”. Імовірно, з появою архіваріусів у гродських і земських архівах розпочалось створення різних довідкових покажчиків, необхідних для швидкого виявлення документів у досить об'ємних актових книгах, окремі з яких налічували по 2 тис. сторінок.

Довідковий апарат до земських і гродських книг складався з внутрішніх описів книг, покажчиків до документів окремих книг, документів чи груп і покажчиків загального характеру у формі списків, реєстрів, переліків усіх книг архіву. Найпоширенішою формою покажчика був реєстр, який вміщувався на початку або в кінці книги за хронологічним принципом з анотацією про зміст справи і прізвищами людей, які судилися.

Збереження і впорядкування архівів судових установ не були ідеальними. Архіви зосереджувались в непристосованих приміщеннях, книги гинули від вологи, тексти згасали, не всі регенти відповідально ставились до своїх обов'язків. Негативно впливали і різні соціальні і політичні катаклізми. Так кременецький гродський регент **Євстафій Гізель** в 1650 р. зазначав, що “*козаки і хлопцi вдерлися в замок, повикидали на двір і розкидали книги*”, які потім були звалені в підвалі замку і гнили на купі. Євстафій Гізель просушував і провітрював їх на сонці. Він виявив, що з 99 книг, які знаходились в архіві, залишилось лише 88. Решту – було практично втрачено.

Шляхта дбала про збереження актових книг, які часто слугували джерелом підтвердження її прав і вольностей. На провінційних сеймиках час від часу порушувалось питання про клопотання перед сеймом щодо дозволу на ревізію судових книг. Охороні судових книг надавалось великого значення.

У цей час на Правобережжі продовжували діяти суди міст з магдебурзьким правом. У великих містах кожна колегія вела власні ак-

тові книги, але в більшості середніх міст такого чіткого розподілу не існувало, актові книги вів писар. До міських актових книг вносили тарифи, мита, податки, прибутки, витрати адміністрації, привілеї, скарги, судові позови. У книгах відображались всі сторони економічного і громадського життя міста. У великих містах існували магістратські архіви, які зберігались у ратуші.

З традиційною системою судочинства, діловодства і збереження архівів на Правобережній Україні було покінчено разом з поділом Речі Посполитої. На цих територіях вводилась нова система судочинства, що діяла в Російській імперії.

Церковні, монастирські, фамільні, магнатські, шляхетські і фамільні архіви. Серед церковних архівів найціннішими були *монастирські фонди*. Монастирі мали багаті бібліотеки, друкарні, скрипторії. У них ретельно зберігались документи різноманітного характеру. Великі за обсягом архівні фонди зосередилися у Києво-Печерській лаврі, Михайлівському Золотоверхому і Михайлівському Видубицькому. Монастирські архіви були сховищами вотчинної і церковно-адміністративної документації. Поряд з практичним використанням монастирських архівних документів зростала їх роль як історичних джерел. Монастирі були місцем, де складалися хронічки та літописи. Монастирські архіви у XVIII ст. зазнали значних втрат внаслідок цілеспрямованого вилучення документів. У 1720 р. Петро I наказав архіереям усіх єпархій оглянути в монастирях стародавні жалувальні грамоти та цінні книги. 1781 р. Святійший Синод звелів Києво-Печерській лаврі відібрати і надіслати документи для складання історичних описів монастирів Російської імперії. Після секуляризації монастирських земель 1786 р. багато документів українських монастирів було передана до Київської казенної палати.

Серед приватних архівів Правобережної України провідне місце посідали *магнатські та шляхетські архіви*. Як і в попередні часи, в XVII-XVIII ст. необхідність нагромадження архівів пояснювалась потребою забезпечення правової, політичної, господарської та юридичної діяльності магнатів і шляхти. Збереженню підлягали передусім акти, що були правовою підставою для забезпечення недо-

торканості власності. У XVIII ст. більша частина магнатів і шляхти почали усвідомлювати значення документів як свідчень минулого, не лише окремих особистостей, а й цілого народу. Поряд із мистецькими пам'ятками й бібліотеками популярним стало збирання давніх документів із історії Польщі, її відносин з іншими державами. Найважливіші документи перетворилися на предмет купівлі-продажу, дарування. Якщо на початку формування приватних архівів (XIII ст.) це були незначні зібрання, що склалися з небагатьох десятків вхідних документів, то в XVII-XVIII ст. великі магнатські архіви за своїм складом були не меншими за архіви державних установ, а деякі переважали їх. За своїм складом магнатські архіви можна поділити на 1) **домовий архів** (родовий, родинний), що концентрувався при голові роду; 2) **адміністративно-господарський**.

Домовий архів, за який відповідав секретар, формувалася при власних канцеляріях магнатів. Нерідко документи зберігалися разом із книгами в бібліотеках. При цьому опис був досить детальним, а книги часом описувалися за зовнішніми ознаками (за матеріалом і кольором оправи). Первинним місцем зберігання домового архіву був двір або палац магната, який знаходився в головному центрі роду (резиденції). У домових частинах архівів землевласників накопичувалася велика кількість документів, що характеризували правове та економічне становище родів: правові акти (урядові привілеї, грамоти), якими верховна влада юридично підтверджувала права на довічне чи спадкове володіння маєтками, передачу маєтків у заставу, оренду тощо. Значну кількість документів цієї групи становили виписи з актових книг судів різного рівня, листування. Мали місце і міжнародні трактати та кореспонденція.

Широко практиковані магнатами скуповування, силове захоплення і відбирання у шляхти маєтків за борги у шляхти призвели до зосередження в архівах документів осіб, не пов'язаних з магнатами ніякими родинними зв'язками. Великі магнатські архіви включали архіви можновладців інших родів (шлюби, купівлі, борги). Склад архівів зазнавав постійних змін (втрат, поповнень).

Адміністративно-господарська частина магнатського архіву складалася в результаті економічної діяльності адміністрації ма-

етків. Значна кількість документів виникла в результаті діяльності управлінської адміністрації маєтків (при головних контрах, економічних касах, бухгалтеріях). Так накопичувалася певна кількість документів, зокрема інвентарів, відомостей, що характеризували господарський стан маєтків, їх прибутковість. Цій адміністративно-господарській частині архівів власники приділяли досить уваги, піклуючись про їх збереження до втрати практичного значення. Акти окремих ключів, фільварків, сіл, кореспонденція з питань управління маєтками нагромаджувалися в певній садибі, центрі фільварку або ключа. Серед документів адміністративно-господарського архіву основний масив складали записи про обробіток землі та посіви, збір і витрати зерна, грошові прибутки, кількість худоби, птиці, відбування селянами панщини й стягнення з них повинностей тощо.

Поступово накопичуючись, документи відокремлювалися від канцелярії власника й управління маєтками і тривалий час зберігалися в окремих приміщеннях. Власник або адміністрація зверталась до них у разі потреби. Час від часу поповнюючись новими партіями актів, архів не діяв щоденно і був закритий для сторонніх осіб. Після призначення у XVIII ст. спеціальних працівників для нагляду за архівами, почалося упорядкування архівних зібрань, сховища набували вигляду зорганізованої комірки, що функціонувала в межах маєтків певного власника.

Таким чином поступово створювалися родові сховища. Для архівів відводилися не тільки окремі приміщення, а й окремі будівлі. Завідували архівами секретарі або офіціалісти, в деяких маєтках у цих осіб уже називали архівістами, з певними постійними обов'язками. Внутрішня організація архівів у цей час зазнала впливу з боку канцелярій та архівів урядових і самоврядних установ. Зразком для приватних архівів були, передусім, гродські й земські архіви. Часом урядовців залучали до впорядкування родових архівів.

Великі архіви були організовані за певною системою. Часто упорядковував їх спеціаліст-архівіст. Наприкінці XVIII ст. з'явилися спеціальні методичні настанови (інструкції), з рекомендаціями про те, в який спосіб належить упорядковувати великі архіви. У всіх родових архівах документи з одного питання (що стосувалися певного

маєтку, судового процесу, боргових справ) або за іншою ознакою (географією, іменами) формувалися за хронологією в одну справу – фасцикул, в'язку. Кожен документ фасцикула, написаний на папері звичайного розміру (приблизно 32х20 см) незалежно від кількості аркушів, складався однаково: спочатку документ згинали навпіл, приклавши нижній кінець до верхнього, а потім прикладали перший згин до верхнього аркуша або складали в тричі. Виходив прямокутник, довжина якого дорівнювала ширині аркуша, а ширина – четвертині або третині його довжини. На зворотній (тильній) частині складеного документа зазначали його вид, короткий зміст, дату і номер. Документи певного фасцикула складалися один на другий, як правило за хронологією. Таку купу загортали в папір і перев'язували. На обкладинці зазначали короткий зміст справи (фасцикула) та її номер. Документи в середині фасцикулів нумерували. Номер фасцикула і документа зазначався нижче заголовка документа, наприклад: Fasc.1, Akt або Doc. №5. Якщо документи фасцикула розсипалися, то їх легко було систематизувати за вказаними номерами. Передусім до фасцикулів включалися найважливіші документи, в основному ті, що стосувалися права власності.

У великих магнатських архівах справи поділялися на споріднені групи. Так, справи з актами, які відносилися до одного села, позначалися літ. А; група справ з актами іншого села чи боргові документи певної особи мали позначки, наприклад, В і С. У середині групи справи розташовувалися за хронологією. Кожній із них відводили своє місце. Застосовуючи цифрове й літерне шифрування, архіви ділили на окремі частини, виділяли групи справ, що стосувалися певних груп маєтків самого власника, його попередників чи спадкоємців. Основною класифікаційною одиницею тут слугувало найменування об'єкта чи спадкоємця. Часом кількість фасцикулів, що належали до одного найменування, сягала кількох десятків. Чим більшим був архів, тим складнішим була систематизація та шифрування документів, що мали полегшити пошук, облік, а відтак поліпшити організацію самого архіву.

У магнатських архівах зберігалася велика кількість листів до власників архівів, копії їх листів до інших осіб. Зберігалися вони

у формі фасцикулів чи окремих пакунків або пакетів, систематизувалися за адресатами й адресантами, всередині – за хронологією. Родовим архівам притаманна й наявність певної кількості книг для записів. Книги для записів копій називались копіарії.

Для обліку і полегшення пошуку документів, у разі потреби здійснити ревізію складали списки актів, які мали різні назви: регести, інвентарі, сумарії. Незалежно від назви списки склалися до книги, пачки, фасцикула або поодиноких актів, що входили до тієї чи іншої одиниці. Кожну групу фасцикулів зберігали в шухлядах чи скринях, що мали свої назви. Кожний фасцикул мав у реєстрі загальний заголовок, в якому зазначався зміст, інколи дати і кількість документів. У свою чергу, документи в межах фасцикула мали номери, дату і досить повні заголовки. Після кожного фасцикула в реєстрі залишали вільне місце для вписування нових надходжень. В архівах здійснювався облік руху документів, які надходили до нього чи видавалися. У разі потреби, при втраті документів, проводився пошук необхідного в судових і центральних метриках.

Шляхетські архіви існували в кожному маєтку. Вони створювалися на тих же основах, що й магнатські, однак поступалися перед останніми в кількості. Щоправда, деякі шляхетські архіви могли налічувати кількості документів і хронологічно сягали XVI ст. Вони упорядковувалися самими власниками, але документи на право власності зберігались з такою ж старанністю, як і в магнатських. За часів воєн і повстань шляхтичі нерідко передавали такі документи на зберігання до монастирів або возили їх із собою.

Піднесення політичного і культурного життя України-Гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст., прагнення козацько-старшинської верхівки закріпити за собою привілеї, права власності сприяли формуванню фамільних (родинних) архівів.

У відносно цілісному вигляді збереглися документальні зібрання гетьманів І. Скоропадського та К. Розумовського, генеральних старшин і полковницьких династій – Александровичів, Галаганів, Герциків, Грабянок, Жученків, Іскр, Кочубеїв, Кулябок, Малам, Марковичів, Милорадовичів, Мовчанів, Новицьких, Полетик, Сулим, Ханенків, а також окремих урядників і військових канцеляристів.

У тематично-видовому відношенні фамільні архіви XVIII ст. становили собою відносно стабільні колекції з урахуванням інтенсивності ділового чи приватного листування їх збирачів. Умовно можна виділити такі види документів: власницькі акти; господарські акти; тестаменти; приватне листування; щоденники; родинні хронічки, генеалогічні записи; випадкові документи, що не мають прямого відношення до власників. Першоосновою архіву ставали купчі записи, тестаменти, угоди, підтверджувальні грамоти й універсали. Із зростанням ролі писемних свідчень у суді, які стосувалися соціальних або майнових прав особи, цінність таких документів зростала. Коли йшлося про обґрунтування прав і привілеїв цілих суспільних груп – козацтва або старшини – особливої вартості набували документи, які могли довести стану приналежність, рід занять і заслуги предків чолобитників або позивача.

У разі пошкодження, або втрати оригіналів документів власники архіву намагалися неодмінно отримати їх копії в центральних або місцевих установах, часто без приводу для їх запитання.

Особливість складу приватних зібрань, стану їх збереженості й практики використання сучасниками зумовлювалася браком певної системи їх збирання і зберігання. Мотиви збирання паперів були різними – від простої необхідності мати під рукою документи, що підтверджували власницькі права, до цілком серйозних зацікавлень історією, теологією й літературою.

У першому випадку різноманітні правові акти, купчі могли зберігатися з усією ретельністю, розкладені за тематикою й формою в спеціальні скрині. Одночасно практикувалося виготовлення окремих копій майнових документів або вписування їх до спеціальних книг. Веденням їх займалися самі власники архіву, або доручали це надвірним слугам, родичам, канцелярським службовцям. За відсутності необхідного досвіду й освітнього рівня книги велися вкрай недбало, без певної системи й порядку.

У цей час поширилося таке відносно нове явище як приватні діаріуші або щоденники. Тоді ж набуло розповсюдження виділення в окремі рукописні книги збірники історичної тематики. Основу їх становили популярні у той час літописи Самовидця та Грабянки.

Самостійні історичні збірники, доповнені родинними хроніками й генеалогічними записами, складали порівняно значну частку фамільних зібрань лише з середини XVIII ст., сигналізуючи про посилення інтересів старшини до власного коріння й необхідність обґрунтування етнополітичної ідентичності в умовах російської інкорпораційної політики. Розповсюдженішим було колекціонування окремих документів без їх впорядкування під однією палітуркою.

Окрему групу рукописних зібрань становлять документи господарсько-побутового характеру. Оригінальним явищем цього періоду можна вважати появу в складі фамільних архівів рукописних лікарських порадників і рецептуарників. Невід'ємною частиною великих фамільних архівів слід вважати книжкові колекції – бібліотеки, які мали розповсюдження серед вищої старшини й шляхти. Не менш значними були бібліотечні зібрання представників духовенства.

Однак уже в другій половині XVIII ст. набув поширення процес розпорошення або змішування фамільних архівів. В одних випадках частина архівних зібрань розподілялася між спадкоємцями по чоловічій лінії відповідно до розподілу майна. В іншим фактором перерозподілу родинних паперів були шлюбні зв'язки.

Функціонування козацько-гетьманської держави сприяло розвитку архівної справи в Україні. Найважливішим моментом цього періоду було формування українського державного архіву. Поступова ліквідація автономії України, створення імперських інституцій для управління Україною впливали на формування і склад архівів адміністративних установ, вели до централізації архівної справи. Поряд з архівами центральних і місцевих адміністрацій існували церковні і монастирські архіви, формувалися фамільні та магнатські архіви.

ЛЕКЦІЯ №5

АРХІВИ ТА АРХІВНА СПРАВА В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI – 20-30-Х РОКАХ XX СТ.

План

1. Архіви Галичини у XVI – початку XIX ст. Заснування Архіву городських і земських актів у Львові.
2. Розвиток архівної справи в Закарпатті в XVI – початку XX ст.
3. Архівна справа на Буковині на рубежі XIX-XX ст.
4. Архіви та архівна справа в західноукраїнських землях у XIX – 20-30-х роках XX ст.

Архіви Галичини у XVI – початку XIX ст. Заснування Архіву городських і земських актів у Львові. До найдавніших архівів Галичини належать архіви городських і земських судів, засновані в 30-х роках XV ст. Книги, фасцикули та інші документи зберігалися в замках-резиденціях королівських старост, часом у монастирях чи інших твердинях. Для них використовувалися вежі, муровані склепи або зводилися окремі будівлі. За збереженість земських книг та їх стан відповідали воєвода, суддя і писар; а городських книг – староста городу, суддя і писар. Діяльність архівістів регламентувалась відповідним інструкціями, й постійно контролювалася. В актових книгах є численні записи про звірку наявності, виявлення документів, переміщення, впорядкування та інші види роботи архівів, реєстри книг. У разі виявлення незадовільного стану зберігання і втрати документів шляхта вносила до відповідного суду протестації. Воєвода (чи староста) й суддя відповідали за опрацювання актів, а при пошкодженні чи загибелі документів – їх поновлення. Питання зберігання архівів постійно розглядали сейми і сеймики.

Архіви городських і земських судів у Галичині зазнали великих втрат ще в XV-XVIII ст. під час татарських, волоських та інших нападів, пожеж і повеней. До нас практично не дійшли земські город-

ські архіви Глинян, Динова, Дрогобича, Коломиї, Коропця, Лопатина, Самбора, Снятина, Соколя, Щирця та багато інших міст.

У XV ст. кількість книг у судах була незначною і документи мало різнилися за змістом. Однак, у XVI ст. уже почали з'являтися документи різних типів і значення, що спричинило диференціацію книг на *книги інскрипцій* або *вписів*, куди вносились угоди, договори й інші майнові документи, *реляції* (заяви, донесення, зізнання і т.п.), *облят* (дослівних вписів), *маніфестацій* (прилюдних заяв), *декретів, повноважень, присяг, реєстр злочинців*. Більшість актових книг велась за подвійною системою: спочатку документ у чорновій формі вносився до книг *протоколів*, згодом переписувався до чистових книг – *індуктів*. Загалом усі актові книги поділялись на публічні й допоміжні (часто довідкові). Крім книг, у судах відкладались в'язки копій – *фасцикули*. До них часто потрапляли оригінали документів та заяв, принесених до суду для облятування, скарг тощо. Фасцикули поділялись на *індуковані* (внесені до чистових книг) і *неіндуковані*. В Руському і Белзькому воєводствах мова діловодства до 1543 р. була виключно латина. Іншомовні документи перекладалися або ж транслітерувалися. Згодом до актів дозволялось вносити документи польською та українською мовами.

З XIV-XV ст. у Галичині існували також численні церковні архіви різних конфесій. Найбільші з них зосереджувалися при головних капітулах – у Львові, Перемишлі, Станіславі. Зберіганню підлягали, передусім, пергаментні грамоти патріархів, пап, королів, царів, майнові, фінансові документи, акти візитацій та документи церковної діяльності.

Крім цього, при управлінні міста Львова існував *Міський архів стародавніх актів*, заснований ще в середині XIII ст.

Після першого поділу Польщі 1772 р. Галичина перейшла під владу Австрійської імперії. Однак, частина установ Речі Посполитої, зокрема, гродські й земські суди, ще певний час продовжували існування. Вони займалися підтвердженням шляхетства та попередніми майновими справами. Діяльність у Галичині гродських і земських судів було припинено розпорядженнями Галицького губернатора в 1783 р. Замість них було запроваджено шляхетські суди. Протягом

наступного року усі давні судові акти Галичини було перевезено до Львова і розміщено у колишній бібліотечній галереї Бернадинтського монастиря. **9 грудня 1784 р.** регентом новоствореного архіву було призначено **А. Полетилу**. Сам архів дістав назву **“Цісарсько-королівська установа давніх галицьких гродських і земських актів та корроборації документів”**. Крім гродських і земських актів Галичини до нього потрапили книги скрабових судів, Коронного трибуналу та інших інституцій. Цей архів був найбільшим судовим архівом Австрійської монархії.

Різноманітність зосереджених в архіві документів, брак будь-якого довідкового апарату змусили місцеву владу кілька разів звертатися до імператора з клопотанням про впорядкування архіву. У 1787 р. А. Полетила отримав у своє підпорядкування 150 писарів для нумерації документів, складення покажчиків тощо. Ця праця тривала до 1800 р. Загальна кількість документів становила 15323 одиниці.

Архів зазнавав кілька разів реорганізації. У 1808 р. його було формально ліквідовано й підпорядковано Шляхетському суду, а в 1877 р. архів перейшов у відання Крайового комітету і знову став самостійною установою – **Крайовим архівом гродських і земських актів у Львові**.

Важливу роль з точки зору використання матеріалів гродських і земських судів відіграла фундація графа О. Стадницького, який у 60-ті рр. XIX ст. заповів значні кошти на публікацію найдавніших документів цих фондів. Перший том видання **“Akta grodzkie I ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. Zw. Bernandynskiego we Lwowie”** підготували до друку 1868 р. львівські історики **О. Петруський і К. Ліске**.

Упродовж 1868-1935 рр. побачили світ 25 томів видання, що охопило дипломатарій, найдавніші записи (переважно XV ст.), постанови сеймів. До роботи над виданнями залучалися **І. Вагилевич, А. Петрушевич** та інші історики.

З 1880 р. в архіві працював історик **О. Бальцер**, який у 1891 р. став його директором. Крім роботи над виданням, ним було організовано в архіві спеціалізовану бібліотеку. У цей час до архіву на

зберігання було прийнято документи самоврядування міст і сіл Галичини, судові документи тощо.

На початку ХХ ст. перед австрійською владою Галичини постає потреба створення архіву, де б зосереджувалися документи численних державних установ, що діяли тут уже понад сто років. Першою спробою виокремити матеріали діловодства, користуватися якими не було нагальної потреби, стало створення у 1809 р. *Архіву намісництва*. До його фондів, крім матеріалів власне намісництва і його численних комісій, увійшов значний масив документів Крайового комітету, Фінансової прокуратури та інших установ. Упродовж 1908-1912 рр. архів очолював **А. Віняж**, а з 1913 р., після його реорганізації на *Державний архів у Львові* – історик **Є. Барвінський**. Заслугою останнього було енергійне збирання розпорошених фондів численних і самоврядних установ колишньої Австро-Угорщини в Галичині та їх упорядкування.

Розвиток архівної справи в Закарпатті в ХVІ – початку ХХ ст. Починаючи з ХІІІ ст. поступово закарпатські землі входять до складу Угорщини. Адміністративно-територіально ці землі поділялись на *комітати (жупанії)* – Ужанський, Березький, Угочанський та Мармароський, які ділилися на повіти. На чолі комітатів стояли призначені угорським королем іспанці, які мали адміністративну, Військову і судову владу. Окрім того Ужгород, Берегове та Мукачево мали магдебурзьке право.

Зв'язок між різнорівневими органами управління здійснювався опосередковано, через документи. У держархіві Закарпатської області зберігається понад п'ять тисяч документів, датованих до 1700 р. Найдавніший оригінал датований **9 травня 1391 р.** (*дарована угорським королем Сигізмундом грамота про підтвердження прав і свобод міста Мукачева*).

Характерною особливістю ведення діловодства було те, що тривалий час воно регулювалось не законодавчим порядком, а засновувалось на нормах звичаєвого права, традиціях, що передавались службовим особам. Лише у ХVІІ ст. складаються перші організаційні форми і системи норм із документування діяльності органів

влади. Особливо ретельно документувались комітатські архіви. Охоронцем і упорядником документів комітатських архівів, як і хранителем печатки до **1790 р.** був **старший нотар**.

У різні періоди архівною справою відали службовці комітату. Першим відомим архівістом Закарпаття був **Н. Нярадї (1620 р.)**. Нотар фіксував вхідні і вихідні документи комітату. Так виникли реєстраційні книги, які одночасно слугували для довідкових цілей.

Заснування стаціонарних комітатських архівів пов'язане із спорудженням адміністративних будинків. У 1733 р. австрійська влада ухвалила закон про будівництво адміністративних будинків жупаній, де в обов'язковому порядку, виділялися необхідні площі для розміщення і зберігання комітатських документів, передусім протоколів зборів, документів поточного діловодства та приватного характеру. Причина створення таких архівів полягала у втраті значної кількості документів. Так, архіви наджупанів зберігалися у приватних осіб, і тому майже не збереглися.

Коли керівництво жупаній започаткувало створення власних архівів, виявилось, що з попередніх століть документів збереглося порівняно небагато. Більшість їх стосувались комітатської діяльності, жалувань привілеїв дворянам, їх заповітів. Упорядкуванню та зберіганню підлягали переважно документи переважно управлінського характеру, стосовно власності на землю, судових рішень, грошового обігу тощо.

До початку XVIII ст. документи, які вже вийшли з обігу, й ті, що продовжували функціонувати, зберігалися разом, але з часом ситуація змінилася. Так, з 1 лютого 1727 р. комітатським нотаріусом Угочанської жупанії **Богарді**, з метою відокремлення від сучасних документів, було розпочато складання у хронологічному порядку переліку старих розпоряджень. Укладач зазначав рік, вид документа з коротким викладом змісту і вказівкою місця, де можна було його знайти. Так, наприклад, всі внутрішні документи, що стосувалися питань спадковості, містилися в 36 книгах та фасцикулі, позначеній літерою “В” латинського алфавіту. У разі, коли документи стосувалися різних питань і не були систематизовані, робилася позначка,

що всі інші документи знаходяться в непорядкованому стані і їх можна знайти у тих чи інших фасцикулах.

Водночас збереглися відомості про діяльність монастирських і приватних дворянських архівів. Загалом на території Закарпаття найактивніше діяли комітатські архіви. Вони мали певну державну підтримку.

В австрійський період, в умовах розгортання процесу централізації за правління Франца Йосифа I (1830-1916) відбулися зміни в діловодстві та архівній справі. Це проявилось в становленні організаційних форм і методів діловодних служб, котрі розробили правила та інструкції щодо зберігання документації та користування ними. Підведення правової основи під документообіг означало закріплення порядку руху документів від моменту їх створення до надходження в архів.

Зберігання документів у комітатських та міських архівах, їх інтенсивне поповнення, необхідність користування архівною інформацією вимагали упорядкування документального масиву. В обігу нормативних документів з архівної справи знаходилися розпорядження та вказівки Вищої Ради Угорського королівського намісництва, правила і методичні розробки комітатського управління, які регламентували питання реєстрації, принципи систематизації, умови зберігання документів в архівах.

Архівна справа на Буковині на рубежі XIX-XX ст. До початку XX ст. на Буковині державного архіву як такого не існувало. Під час входження краю до Молдавського князівства, в період феодалізму державних установ було небагато. Документи зберігалися лише в 98 монастирях, а також у приватних осіб землевласників-бояр і купців. Із цих джерел на початку XX ст. відразу після створення державного архіву почали формуватися колекції.

У 1775 р. Буковина стала частиною Австрійської імперії. Саме тоді на території краю бере початок історія державних установ та архівів при них. Спочатку Буковиною правила Австрійська військова адміністрація (до 1776 р.), потім вона стала округом Галиції і в

Чернівцях було створено Округне управління Буковини. В інших містах діяли міські управи, були створені дистриктні суди.

Із розвитком капіталістичних відносин, скасуванням кріпацтва на Буковині створюються нові державні установи, виникають виробничі та торговельні підприємства, банки тощо. З 1854 р. Буковина стала автономним краєм Австрії, для управління яким було створено Крайову управу. Документи, що створювалися і накопичувалися в державних установах, зберігалися в реєстратурах та архівах цих установ. Вхідні документи реєструвалися в журналах та передавалися на виконання відповідному чиновнику. Після виконання вони поверталися до реєстратури та реєструвалися в журналі вихідних документів. До середини XIX ст. як діловодні, так і архівні справи не оправлялися в обкладинки, а подвійні аркуші вкладалися один в один. Більшість справ навіть не підшивалися.

Будь-яких загальних правил або інструкцій щодо ведення діловодства та зберігання архівних справ не існувало, як не існувало і спеціальної архівної установи. Більше того, з огляду на те, що експертизу цінності документів (з 70-х років XIX ст.) проводили службовці, годі було сподіватися на їх всебічну науково-історичну оцінку. Внаслідок чого чимало цінних документів було знищено. Щоправда, ще **10 січня 1810 р.** австрійським імператором Францом був виданий **декрет про створення крайових архівів**. Проте, в силу різних умов та обставин, вони створені не були.

Частина архівних документів гинула в установах під час пожеж (1862 р. – Чернівецька повітова фінансова дирекція), інші, насамперед архіви монастирів, часто розкрадалися.

Згодом з'являються перші відомчі правила впорядкування документів (1855 р. – проект інструкції про впорядкування архіву Крайового управління Буковини; 1869 р. – новий проект інструкції). Фактично робота по впорядкуванню архівних документів у державних установах Буковини почали регулярно здійснюватись у 1869-1914 рр., при цьому в кожному конкретному випадку вирішувалося питання оплати праці службовців, які її проводили.

З боку Крайового управління Буковини з'являються спроби встановити контроль за забезпеченням схоронності документів не

тільки в підвідомчих йому установах, а й у приватно-власницьких фірмах. У державних установах Буковини починають складати списки установ відповідальних за забезпечення схоронності документів.

Збільшення числа державних установ та обсягів документів, що зберігалися в них, примушували керівників останніх вирішувати питання про відбір документів як для подальшого зберігання, так і для видалення їх до макулатури. Спочатку архівні документи, що відбиралися до макулатури, не знищувалися, а продавалися всім бажачим. Перший такий розпродаж відбувся в 1813 р. Згодом продаж набуває форми аукціонів, перший з яких відбувся в 1863 р. На аукціонах було продано архівні документи колишнього Окружного та діючого Крайового управління Буковини за 1809-1863 рр.

У 1895 р. при МВС було засновано *архівну Раду* – перший орган по координації діяльності архівів вищих і місцевих органів державної влади і управління. Протоколи Ради опубліковувалися в пресі і були обов'язковими для подальшої діяльності архівів установ.

Однак, лише у **1907 р.** було створено *Крайовий державний архів Буковини*, директором якого було призначено професора Чернівецького університету *В. Мільковича*.

На той час у державних установах краю, реєстратурах і відомчих архівах зберігалися документи, починаючи з часів приєднання Буковини до Австрії. Поряд з цим, значна кількість найцінніших історичних документів перебувала на зберіганні в Чернівецькому магістраті, Митрополії Буковини, монастирях, у приватних осіб.

З перших днів роботи В. Мількович практично сам, без помічників (у штаті більше не було жодного працівника), розпочав діяльність зі збирання історичних документів і зосередження їх для зберігання в архіві. Він постійно роз'їжджав по всій Буковині, переглядав архіви державних установ з метою відбору документів, звертався до приватних осіб із закликом передавати до архіву наявні в них документи. Директор архіву постійно доповідав Президії крайової управи про виявлені ним історичні документи, вказуючи на жалюгідний стан зберігання документів, які найчастіше розмі-

щувалися на горищах або у вологих підвалах будинків. Проте, більшість керівників установ відмовлялися передавати документи до крайового архіву, мотивуючи це необхідністю отримання дозволу свого міністра або посилаючись на намір створити відомчий архів. Значний опір передачі документів чинила Митрополія Буковини, де зберігалися архіви монастирів та церков краю. Митрополит не лише відмовився передавати документи, а й видав розпорядження всім церквам і монастирям нічого не передавати до архіву. Вороже поставилися до діяльності В. Мільковича його колеги – професор історії Р. Кайндль та університетський бібліотекар І. Полек. Перший, працюючи референтом Чернівецького магістрату, мав намір організувати при ньому власний архів, другий, очолюючи Чернівецьке музейне товариство, обстоював за останнім право на зберігання там уже зібраних документів.

Попри численні перешкоди вже в 1908 р. крайовий архів мав на зберіганні близько 100 документів XV-XVIII ст. Насамперед, архів отримав з Намісництва Галіції деякі документи з історії Буковини за 1807-1812 рр., а у 1913 р. Міністерство внутрішніх справ дало вказівки про концентрацію в крайовому архіві документальних матеріалів, що зберігалися в реєстратурах державних установ. Робота почалася із складання державними установами списків-повідомлень про документи, які відклалися в них. Усе це призвело до збільшення обсягу документів крайового архіву, і в 1914 р. у ньому уже зберігалося 500 найдавніших історичних документів і топографічних карт, а також 428 документів новішого часу.

Активна діяльність В. Мільковича на посаді директора крайового архіву дістала схвальний відгук директора Імператорсько-королівського державного архіву Австрії. Однак, існування та функціонування першого історичного державного архіву краю ніяк не позначилася на стані архівної справи в Буковині загалом. Архів не мав жодних прав, можливості впливати на керівників держустанов, які розпоряджалися своїми відомчими архівами на власний розсуд. Власники приватних архівів також оберігали своє право визначати долю своїх зібрань.

З початком Першої світової війни діяльність крайового архіву практично припинилася, оскільки територія краю стала ареною бойових дій.

Архіви та архівна справа в західноукраїнських землях у 20-30-х роках ХХ ст. В архівній справі Західної України протягом 20-30-х років ХХ ст. відбувалися важливі зміни: було прийнято державні закони щодо архівів, розбудовано мережу державних архівів, створено органи управління архівною справою, встановлено контроль за діяльністю відомчих архівів.

Так, у Галичині робота архівів велася згідно з декретом про утворення державних архівів та опіку над архівними матеріалами, прийнятим польським урядом *7 лютого 1919 р.* Для керівництва архівами при Міністерстві віросповідання і громадської освіти було створено ***Відділ державних архівів***, який здійснював і науково-технічний нагляд за архівами міських і гмінних установ та громадських організацій, забезпечував охорону документів, готував інструкції, правила щодо комплектування архівів, зберігання та використання документів.

Головним архівним центром був Державний архів у Львові. У 1931 р. його фонди поповнили матеріали Крайового архіву карт і планів Львова. Через два роки до Державного архіву на правах відділу приєднали Земський архів. У 1939 р., з встановленням радянської влади, на базі Державного архіву було створено ***Центральний архів давніх актів*** та ***Львівський обласний історичний архів***. Паралельно із цими установами продовжував функціонувати ***архів міста Львова***. З 1929 р. архів належав до адміністративного (V) відділу магістрату. Директорів архіву до 1939 р. підпорядковувалася також Бібліотека м. Львова, Історичний музей, Національна галерея, колекція Б. Ожеховича.

У воєводських центрах – Луцьку, Станіславі і Тернополі державних архівів не було, а документи зберігалися при установах та організаціях. Така архівна система існувала до включення цих територій до складу УРСР.

Перша світова війна завдала значної шкоди закарпатським архівам. Із входженням Закарпаття до складу Чехословаччини, як Прикарпатський край (окрема автономна адміністративно-територіальна одиниця), архівна справа зазнала змін. У результаті Сен-Жерменського договору частина архівного комплексу документів перейшла у підпорядкування румунської влади. На необхідність повернення цих документів Підкарпатського крайового архіву наголошував керівник земської архівної служби Підкарпатської Русі **М. Радвані**.

Упродовж 1921-1922 рр. М. Радвані провів перевірку стану всіх архівів Закарпаття, підготував ґрунтовні звіти, які лягли в основу першої в історії архівної справи Закарпаття узагальнюючої праці “*Die Archive in der Podkarptska Rus*” (1922 р.). У книзі було охарактеризовано найбільші архівні зібрання Підкарпатської Русі.

З метою повернення пограбованих румунами документів М. Радвані двічі готував доповідні записки на ім'я губернатора Підкарпатської Русі. У зв'язку із поданими пропозиціями та врегулюванням територіальних проблем відповідно до умов договору від 4 травня 1921 р. між Чехословаччиною та Румунією було створено міжнародну архівну комісію, завдання якої полягало у організації та проведенні обміну документами між двома державами. Членом цієї комісії був і М. Радвані.

Аналіз стану архівів Підкарпатської Русі переконав М. Радвані у необхідності створення єдиного централізованого архіву. Вагомими чинниками цього були значні відстані між комітатськими архівами, що утруднювало користування їхніми фондами; переповнені приміщення; відсутність належної інвентаризації та впорядкування. 25 травня 1923 р. зусилля земського архіваріуса М. Радвані втілилися у створення **Крайової архівної комісії**, яку він і очолив.

На розгляд Крайового управління було внесено пропозицію про включення до бюджету витрат на будівництво приміщення архіву. Оскільки її так і не було прийнято, значна частина документів продовжувала залишатися в несприятливих умовах. Нехтування правилами зберігання документів привело до того, що у ніч на 1 січня 1924 р. у приміщенні Березівського жупного управління, де знахо-

дився архів Березької жупанії, сталася пожежа і значна частина документів згоріла.

16 лютого 1924 р. до Міністерства шкіл і освіти Чехословаччини було внесено пропозицію щодо будівництва крайового архіву. Та через бюрократичну тяганину дана пропозиція не була втілена. Лише наприкінці 1920-х рр. під архів було відведено підвальні приміщення та кілька кімнат у старому жупному адмінбудинку. Саме до них і були звезені документи більшості архівів Підкарпатської Русі. Після спорудження у 1936 р. будинку Крайового управління, в ньому були відведені спеціально обладнані приміщення з металевими стелажми. Однак, через труднощі суспільно-політичного та економічного життя Закарпаття, задум створення централізованого крайового архіву, як і багато інших починань, не було реалізовано.

Архіви Буковини також зазнали значних втрат під час Першої світової війни. Трагічно склалася доля першого історичного архіву Буковини. У грудні 1918 р. установа перейшла у підпорядкування Секретаріату внутрішніх справ Буковини, але архівні документи, через відсутність приміщення, довгий час знаходилися у вологих підвалах, де істотно псувалися.

Лише в 1924 р. матеріали Крайового архіву розмістили у кількох кімнатах адмінпалацу Буковини. У зв'язку із цими переміщеннями значну кількість документів було втрачено. У тому ж році було створено Комісію державних архівів Буковини, президентом якої призначили румунського історика і політичного діяча **І. Ністора**. Її завдання полягали в концентрації архівних документів та організації окружного державного архіву.

Згідно Закону Румунії “**Про організацію державних архівів**” від **12 липня 1925 р.** визначився статус і завдання державних архівів. Останні підпорядковувалися Міністерству освіти, а керівництво ними здійснювала **Генеральна дирекція державних архівів Румунії**, яка знаходилася в Бухаресті. Керівництво державними архівами в окремих регіонах відали *регіональні дирекції*. Чернівецька дирекція державних архівів мала зосереджувати і зберігати документи Буковинського краю. Після тридцятирічного відомчого зберігання органи державної влади, військової, церковної і громад-

ські установи зобов'язані були передавати до державних архівів закінчені діловодством документи, а також передбачалося передання відомчим архівам всіх історичних документів до 1861 р. включно. Закон гарантував забезпечення державних архівів приміщеннями, регламентував права та обов'язки працівників держархівів, наукову діяльність тощо.

Попри наявність закону про створення регіональних дирекцій, Чернівецька дирекція так і не була створена. Окружним державним архівом продовжувала керувати Комісія державних архівів Буковини, секретарі якої виконували обов'язки директора архіву.

У 1927 р. до архіву надійшли документи колишніх австрійських державних установ, пізніше – архів Чернівецького кримінального суду.

Завдяки наполегливості чернівецьких архівістів, які піднімали питання про повернення архівних документів, що стосувалися Буковини, в 1933 р. було отримана 4 ящики документів зі Львова, а національний архів Австрії надав можливість зробити копії історичних документів за 1848 р.

У 1930 р. у державному архіві (7 кімнат, 4 з яких під архівосховище) було проведено інвентаризацію архівних документів. Серед них зберігалось 510 в'язок із документами австрійських адміністративних і судових установ, 256 реєстрів вхідної та вихідної кореспонденції та 1500 документів XV-XVII ст.

Державні й комунальні установи надсилали до архіву на затвердження інвентарні описи архівних документів. Архів також контролював стан діловодства в державних установах краю.

У 1938 р. Комісію державних архівів було реорганізовано в Чернівецьку регіональну дирекцію державних архівів, яка діяла до входження краю у 1940 р. до складу УРСР.

Організація архівів та архівної справи в західноукраїнських землях у XVI – початку XX ст. стала логічним продовженням процесу їх зародження та розвитку, започаткованого у попередні часи. Попри певні регіональні відмінності (Галичина, Закарпаття, Буковина) від-

бувається все більше усвідомлення суспільної необхідності та важливості архівів, проявом чого стали створення історичних архівів та звернення уваги на розробку правил і норм їх функціонування.

У західноукраїнських регіонах, які у 1920-30-х рр. ХХ ст. перебували під владою Польщі, Чехословаччини і Румунії, відбувалися процеси централізації архівної справи, котрі втілилися в організації центральних органів управління державними архівами, створення державних крайових архівів, діяльність яких регулювалася законодавством.

ЛЕКЦІЯ №6

АРХІВНА СПРАВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

План

1. Заснування історичних архівів у Києві та Харкові.
2. Проекти архівних реформ. Проблема архівістики на Археологічних з'їздах.
3. Діяльність губернських учених архівних комісій в Україні.
4. Документальні колекції науково-історичних товариств в Україні та приватні наукові архіви та колекції рукописних матеріалів.

Заснування історичних архівів у Києві та Харкові. Розвиток історичних знань і стан архівної справи у першій половині XIX ст. висунув невідкладні завдання – врятування архівного матеріалу, концентрації найцінніших архівних фондів та створення історичних архівів. Виникнення регіональних архівів (в Україні, Литві, Білорусії) зумовлювалося також іншими чинниками. Російський уряд прагнув зосередити під своїм впливом найважливіші архіви і використати їх для зміцнення самодержавства. Факти фальшування документів, потреба в науковому обґрунтуванні русифікаторської політики царизму на приєднаних територіях, змушували російську адміністрацію рани чи пізно утворити тут архіви.

Заснування **Центрального архіву давніх актів у Києві** пов'язане з діяльністю Київської археографічної комісії (Тимчасова комісія для розгляду давніх актів), яка існувала з 1843 р. при Київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторові. Діячі КАК зуміли оцінити значення актових книг – невичерпного джерела для історичної науки і археографічної практики.

Актові книги, розкидані по присутствених місцях краю, зберігалися у неупорядкованих архівах державних установ, псувалися від часу, нищилися, розпорозувалися, потрапляли до рук колекціонерів. Були випадки і фальсифікації документів з метою одержання

дворянського звання. У 30-40-і роки ХІХ ст. працювали комісії для перевірки і опису актових книг (городських, земських, книг магдебургій і ратуш). Щоб запобігти подальшій фальсифікації документів, комісії підраховували і нумерували аркуші, прошнуровували книги, завіряли печатками і підписами своїх членів. До всіх книг складали опис з переліком кожного документа та позначкою, чи визнається він *“несомнительным или же подлежащим сомнению и почему именно”*.

На початку свого існування КАК розгорнула широку евристичну діяльність у державних, церковних і приватних архівах. Тяжкий стан архівів на Правобережній Україні у першій половині ХІХ ст. пояснює важливість роботи комісії щодо створення у Києві особливого архівосховища для зберігання актових книг і використання їх у наукових цілях.

Член Київської археографічної комісії (КАК), відомий історик права, професор **М. Іванішев** один з перших порушив питання про відкриття **центрального архіву** у Західному та Південно-Західному краї Російської імперії для зосередження в них актових книг, важливих у науковому відношенні. Складену ним доповідну записку про необхідність створення архіву давніх актів з листом генерал-губернатора Д. Бібікова в 1849 р. було направлено до Петербурга. Управління архівом передбачалося доручити Університету св. Володимира в Києві. До записки додавалися проекти штату та статусу архіву. У Петербурзі до ідеї створення архіву поставилися критично, тим більше, що поміщики Київської, Подільської і Волинської губерній заперечували проти цього, так як боялися, що разом із актовими книгами у них будуть відібрані документи родових архівів.

Листування з приводу організації архіву тривало до 1852 р., коли закінчувався термін завершення перевірки актових книг повітовими комісіями. Як показав час, перевірні комісії не справилися із завданням і ця обставина значно прискорила справу створення архіву.

Іменним указом Сенату від **2 квітня 1852 р.** про заснування в Києві, Вітебську та Вільно центрального архіву для актових книг західних губерній було створено **Київський центральний архів давніх актів**. Усі установи, в яких зберігалися актові книги, мали

скласти на них описи й відправити їх до Києва. Згідно указу, архів знаходився у відомстві Міністерства народної освіти і під безпосереднім управлінням попечителя учбового округу через правління Університету Святого Володимира. На утримання архіву щорічно виділялося 1500 крб. Штат архіву складався із завідувача, двох помічників і архівного служителя. Роботу архіву, крім охорони документів, проводили у двох напрямках – адміністративно-юридичному (видача завірених витягів з актових книг) і науковому (складання каталогів і описів).

До центральних архівів західних губерній мали передаватися актові книги до 1799 р. включно. Упродовж 1852-1854 рр. надійшло 5833 актові книги і 453381 окремих документів. У наступні роки архів прийняв ще 50 книг і 598 документів. Узявши на зберігання документи з архіву Київського губернського правління та інших установ, Київський архів давніх актів фактично врятував їх від знищення, оскільки архівні матеріали за ранні роки було призначено на продаж. За складом документів новостворений архів поділявся на три відділення: 1) основний (первісний) комплекс, який нагромадився на початку 50-х рр. – актові книги; 2) окремі документи, передані в 70-х рр. Київською археографічною комісією; 3) документи фондів установ Київщини XVIII ст.

Величезна колекція архівного матеріалу, що зберігалася в Центральному архіві давніх актів у Києві, стала основою для археографічного опрацювання і видання унікальної серії – *“Архив Юго-Западной России”*. З Центральному архівом давніх актів у Києві тісно пов’язана наукова діяльність видатних істориків України – **В. Антоновича, О. Левицького, І. Каманіна, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського**.

Центром зосередження документів адміністративно-господарських, судових і фінансових установ Лівобережної і Слобідської України XVII-XIX ст. став **Харківський історичний архів**. Його створення пов’язане безпосередньо з діяльністю Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ) при Харківському університеті. Метою Товариства, як зазначалося в його статуті, затвердженому міністром народної освіти 24 грудня 1876 р., було сприяння

розвитку і розповсюдженню історичних і філологічних знань. Для досягнення цієї мети Товариство піклувалося про придбання археологічних предметів та рукописів. Рукописи і книги складали його бібліотеку. В процесі діяльності ХІФТ виникла необхідність організації архіву для зберігання зібраних документів. Ним став створений у **1880 р.** при Харківському університеті **історичний архів**. Ініціатором його появи був член ХІФТ, історик і етнограф **П. Єфименко**. Очолював архів завідувач, завданням якого було зберігання, поповнення і розроблення документів, складання і видання описів та систематичних покажчиків. Завідувач засвідчував і офіційні довідки, які видавав архів. При архіві була посада архіваріуса, якого вибирали за рекомендацією завідувача.

З ініціативи ХІФТ у 1880 р. до Харкова перевезли архів Малоросійської колегії, який зберігався в архіві Чернігівського губернського правління. Архівні документи Колегії, які складали основу Харківського історичного архіву, впорядкували, описали архіваріуси та архівісти-аматори під керівництвом **Д. Багалія**. Матеріали архіву почали залучатися до наукового обігу.

У 1886 р. правління Харківського університету просило виділити кошти на перевезення справ Новгород-Сіверського повітового поліцейського правління і колишнього Новгород-Сіверського намісництва.

Харківський історичний архів став зосереджувати розпорошені **документи Старої Гетьманщини**. Так, до Харкова було передано справи Малоросійської колегії, які зберігалися в архіві Полтавського губернського правління. Другим важливим комплексом документів у Харківському історичному архіві був відділ Харківсько-Слобідський, який поповнювався матеріалами Слобожанщини. Комплектувався Харківський історичний архів і документами особового походження. У 1890 р. при архіві виник третій важливий комплекс документальних джерел – Відділ рукописів місцевих діячів, де зосереджувалися фамільні папери, рукописи, листування, твори науковців і літераторів. Четвертий відділ представляла колекція ХІФТ. Кожний із відділів мав свій науково-довідниковий апарат.

Царський уряд, дозволивши створення архіву при ХІФТ, тим і обмежився. Будь-яких субсидій цей архів так і не отримав. Він існував на кошти, які виділяв університет, на приватні пожертви та завдяки безкорисливій допомозі ентузіастів історико-архівної справи.

Водночас з упорядкуванням документів в архіві проводилася велика наукова робота. Його матеріали використовували в своїх наукових працях *Д. Багалій, П. Єфименко, Д. Еварницький* та ін.

Історичні архіви Києва та Харкова відіграли важливу роль у збереженні багатой архівної спадщини, формуванні джерельної бази історії України.

Проекти архівних реформ. Проблема архівістики на Археологічних з'їздах. Суперечливе архівне законодавство Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст., його взаємовиключні положення вносили плутанину в організацію архівної справи, ставили процес збереження документальної спадщини в залежність від рішень чиновників. З метою ширшого використання архівної інформації уряд пішов на часткову концентрацію архівних документів, що було досягнуто шляхом створення історичних архівів і мало позитивні наслідки. Однак, оскільки вся урядова політика в галузі архівістики характеризувалася низьким фаховим рівнем і відсутністю кадрового забезпечення галузі, ці кроки до суттєвого поліпшення організації архівної справи не привели. Таке становище викликало занепокоєння з боку наукової інтелігенції та ряду далекоглядних адміністраторів, які підтримали ідею реорганізації архівів.

Першою спробою архівної реформи став план *“о приведеній в лучшее устройство архивов вообще”*, розроблений **1820 р.** чиновником високого рангу і членом Комісії з укладання законів бароном **Г. Розенкампом**. Автор проекту добре знав стан справ у галузі архівістики і рівень збереженості документів, особливо після війни 1812 р., яка призвела до ще більшої розпорошеності архівних матеріалів. Все це підштовхнуло Г. Розенкампа виступити з проектом реформи архівів.

Проект реформи архівної справи Г. Розенкампа передбачав такі положення: 1) розробку повноцінного архівного законодавства;

2) створення вищого державного органу для керівництва архівами – Головне управління архівами, яке мало підпорядковуватись і звітуватись перед Сенатом; 3) всі історичні архіви Москви і Петербурга (крім архіву Колегії закордонних справ) об'єднуються в єдиний Державний архів, який би знаходився у віданні Головного управління архівами; 4) Московський архів Міністерства закордонних справ залишається самостійною одиницею; 5) запровадження єдиного реєстру (описів) на всі одиниці зберігання; 6) в архівах мають працювати люди із спеціальною архівною освітою. Однак, попри всі свої позитиви проект Розенкампа не був реалізований.

Наступним, хто запропонував здійснити реформу архівної сфери став *М. Калачов* (професор Московського університету). Маючи значний досвід (працював в археографічних експедиціях), взявши за основу ідею централізації архівної справи та створення єдиного керівного органу, висловлені Розенкампом, він запропонував певні нововведення: 1) створення Археологічного інституту; 2) державне вето на знищення цінних архівних документів; 3) заснування у великих містах центральних архівів з історичними товариствами при них і центральних архівів міністерств замість архівів при кожній установі, відповідно – загальних архівів для всіх відомств у губерніальних містах.

Ідея централізації архівної справи, її реформування та інші проблеми архівістики обговорювались на Археологічних з'їздах (згідно з тогочасним розумінням розширеного поняття змісту археології увага приділялись і іншим джерелам, у т.ч. архівним документам). Перший з'їзд проходив у 1869 р. в Москві. На цьому форумі М. Калачов зробив першу спробу привернути увагу державних і владних структур до стану архівної справи. Доповідачу вдалось довести необхідність докорінної реорганізації архівів. Доповідь була побудована так, щоб на прикладах нищення цінних документів, часом через недосвідченість архівних чиновників, у результаті навмисних зловживань привернути увагу громадськості до думки про необхідність докорінної перебудови в архівній сфері, взяття на облік усіх існуючих архівосховищ та упорядкування їхніх документів. Виступ

знайшов підтримку делегатів. Однак конкретного рішення з порушеного М.Калачовим питання з'їзд не ухвалив.

На Другому Археологічному з'їзді (Санкт-Петербург, 1871 р.) відбулось представлення та обговорення проекту архівної реформи М. Калачова. У результаті було створено спеціальну урядову комісію, яка й зайнялась розробкою проекту реформи. Згідно з нею передбачалось утворення Головної архівної комісії, якій мали підпорядковуватись всі архіви Росії, а також заснування Головного Центрального архіву в Петербурзі та крайових (обласних) архівів і комісій у найбільших губернських центрах. Проте уряд не затвердив цього проекту, оскільки на його реалізацію були потрібні додаткові кошти, до того ж відомства не хотіли позбутися свого права розпоряджатися власними архівами.

Завдяки М.Калачову у березні 1873 р. при Міністерстві народної освіти було створено "*Комісію об устрійстві архивом*" (проіснувала до 1885 р.), яку він і очолив. До основних напрямків її діяльності належали врегулювання питань знищення архівних документів, вироблення правил їх зберігання, обстеження за спеціальними анкетами архівів, розгляд питань про створення центральних історичних архівів у провінції, вивчення архівного будівництва закордоном, підготовка спеціалістів для роботи в архівах тощо. Комісія виробила пропозиції відносно створення центральних обласних архівів. Вони мали створюватися в спеціально визначених містах імперії, і в кожному з них мали зосереджуватися документи кількох сусідніх губерній, пов'язаних спільністю історичних і географічних умов. З України до списку потрапили Київ і Одеса. Зазначена ідея обговорювалась на Третньому Археологічному з'їзді, де із відповідною доповіддю виступав М.Калачов. До київського архіву планувалось передати матеріали з Чернігівської, Полтавської, Харківської та Курської губерній, а Київську археографічну комісію, на думку доповідача, слід було реорганізувати історичне товариство. Під час обговорення цього питання М. Драгоманов запропонував відкрити центральний архів у Харкові, оскільки там сконцентровані основні документи та достатні наукові сили для проведення дослідження історії Слобідських полків, Харківської, Воронежської та Курської губерній.

М. Калачов намагався переконати наукову громадськість у необхідності підготовки фахівців для даної роботи (Четвертий Археологічний з'їзд, Казань, 1877 р.). На той час він побував у відрядженні за кордоном, відвідав архівну школу в Парижі, а також ряд навчальних архівних установ Італії та Німеччини. Після повернення із відрядження М. Калачов звернувся до *“Комиссии об устройстве архивов”* із клопотанням про заснування спеціальної школи архівістів – Державного археологічного інституту. Комісія, схваливши пропозицію вченого, звернулася до Міністерства народної освіти з проханням підтримати клопотання, але проект навіть не було обговорено. Справа зупинилась. І лише після того, як М. Калачов звернувся до Міністерства з дозволом заснувати інститут на кошти благодійників у вигляді експерименту на 4 роки, рядові кола відгукнулись схвально. Влітку 1877 р. Археологічний інститут розпочав свою діяльність у будинку М. Калачова як приватний навчальний заклад. Навчання тривало два роки. Приймали людей із вищою освітою. З 1883 р. інститут почав отримувати державне матеріальне забезпечення у розмірі 6 тис. руб. на рік, а з 1899 р. став державним навчальним закладом. Відтоді змінилися не тільки умови вступу до інституту, а навіть його професійна орієнтація. Вища освіта для вступу стала обов'язковою, інститут почав готувати фахівців-археологів для проведення розкопок та вивчення речових пам'яток.

Після смерті М. Калачова ідеї централізації обстоював автор нового проекту архівної реформи **І. Андрієвський**. Це був план обмеженої централізації, що залишав поза сферою реформ найбільші історичні архіви Росії. Автор прагнув провести централізацію за допомогою Археологічного інституту та губернських учених архівних комісій. Цей проект був нереальним, враховуючи неспроможність архівних комісій провести ґрунтовні перетворення в архівній галузі.

Різноманітні питання архівної справи обговорювалися й на наступних Археологічних з'їздах (діяльність губернських учених комісій, критерії відбору матеріалів до знищення чи постійного зберігання, публікація наукових розробок, видання інформативного характеру тощо). Серед них потрібно виділити насамперед Оди-

надцятий (Київ, 1899 р.) і Дванадцятий (Харків, 1902 р.). З їх роботою пов'язане найконструктивніше обговорення архівної реформи. Так, лише на Одинадцятому з'їзді було виголошено 21 доповідь, що торкалися архівної справи. На цьому з'їзді учасники форуму ознайомились і обговорили проект архівної реформи, підготовлений директором Московського архіву Міністерства юстиції, професором Московського університету **Д. Самоквасовим**. Суть проекту, який базувався на ідеї централізації та концентрації архівних матеріалів, створенні системі архівної освіти, полягала у наступному: 1) створити Головне управління архівною справою при Державній Раді; 2) створити два центральних архіви у Москві та Петербурзі; 3) сформувати широку мережу місцевих архівів.

Проект, після численних анкетувань, дискусій, загалом прийняли схвально. Однак він не був втілений через відсутність підтримки з боку владних структур, місцевих науковців, особливо представників Петербурзького Археологічного інституту, які боялись втратити свій вплив на архіви. На Дванадцятому Археологічному з'їзді знову було порушено проблеми архівів. На цьому зібранні Д. Самоквасов окреслив шляхи вдосконалення архівного законодавства, а також виклав другий варіант проекту архівної реформи в дещо спрощеному вигляді. Передбачалося створення Центрального архівного управління, Центрального історичного архіву у Москві та 90 центральних губернських державних архівів, йшлося також про правові аспекти архівної справи, надання приміщень для архівів та створення школи архівістів при державних архівах в Москві та Києві. Як і на попередньому з'їзді, пропозиції Д. Самоквасова знайшли противників. Опозицію склали переважно діячі архівних комісій, які не підтримали думку про те, що безконтрольне знищення документів в установах призводить до загибелі цінних документів. Попри численні факти нищення документів саме через недбалість і непрофесіоналізм, вони доводили, що знищувались лише матеріали, що не мають історичної цінності. Однак, не зважаючи на противників, пропозиції Д. Самоквасова були прийняті. Рада з'їзду знову звернулася до уряду з відповідним клопотанням, але воно, як і попереднє, не розглядалося.

Діяльність губернських учених архівних комісій в Україні. З ініціативи Археологічного інституту до архівної роботи залучались наукові сили провінції. Результатом такої діяльності стала поява губернських учених архівних комісій (ГВАК). За задумом М. Калачова, вони мали функціонувати у містах, де передбачалося створення місцевих центральних історичних архівів.

Неодноразові спроби реорганізації архівної справи завершилися прийняттям у 1884 р. Комітетом Міністрів Положення *“Об учреждении ученых комиссий и исторических архивов”*.

ГВАК формувалися на базі місцевих історичних товариств і одразу заявили про себе як важливі наукові інституції. Офіційно вони знаходились у подвійному підпорядкуванні: з одного боку, Академії наук через Петербурзький археологічний інститут, а з іншого – Міністерству внутрішніх справ в особі губернатора. ГВАК створювалися для зосередження та вічного зберігання архівних справ і документів, не потрібних для поточного діловодства, але важливих в історичному відношенні.

Основне завдання комісії полягало в пошуку й опрацюванні архівних документів. До їх обов’язків входили: 1) розбір справ і документів, призначених у губернських і повітових архівах різних відомств для знищення, для виділення з них тих, що мають науковий інтерес і підлягають передаванню до історичного архіву; 2) складання до таких документів і справ належних описів і покажчиків; 3) розміщення їх у такому порядку, щоб вони були доступні для науковців.

Комісії, незалежно від своїх обов’язків, мали право, з урахуванням місцевих обставин, включати в коло своїх занять пошук, описування, пояснення інших пам’яток старовини. Архівні комісії створювалися за взаємною згодою директора Археографічного інституту і губернатора із службовців і осіб, які не перебувають на службі в губернії, але таких, що можуть бути корисними комісії своїми знаннями. Губернатор визнавався попечителем губернської ученої архівної комісії.

Утворення на теренах України вчених архівних комісій, не зважаючи на численні спроби пожвавити таку роботу, затягувалося.

Передусім, через те, що царизм був занепокоєний активною діяльністю в Україні науково-історичних товариств, що сприяло піднесенню національної свідомості. Істотною перешкодою стала відсутність асигнувань на утримання співробітників, проведення архівно-пошукової та дослідницької діяльності. На всі прохання губернаторів та градоначальників українських міст про відкриття ГВАК відповідь була негативною і зводилась до відсутності коштів.

Першою губернською вченою архівною комісією в Україні стала Таврійська (сьома в Російській імперії), відкриту у 1887 р. Першим її головою став археолог-аматор, красзнавець, голова губернської земської управи **О. Стевен**. У 1908 р. комісію очолив красзнавець, архівіст, археолог Криму **А. Маркевич**. До початку Першої світової війни ТВАК впорядкувала 152144 справи, відібравши з них понад 10 тис. справ для Симферопольського губернського історичного архіву. Членам комісії вдалося створити свій власний архів і музей старовини, де налічувалось близько 7 тис. раритетних документів, писемних і матеріальних пам'яток. Історичний архів ТВАК на 1912 р. налічував понад 10 тис. одиниць зберігання. З 1887 р. ТВАК почала видавати *“Известия Таврической ученой архивной комиссии”*. Її представники приймали активну участь у роботі Археологічних з'їздів.

Попри активну архівно-пошукову роботу в ряді губерній України та їх наполегливі домагання отримати дозвіл на відкриття губернських учених комісій, лише у 1896 р. знайшовся послідовник ТВАК. Ним стала Чернігівська губернська учена архівна комісія. Велика заслуга у її відкритті належить історику **О. Лазаревському**. Першим її головою став історик і меценату граф **О. Милорадович**. Перші роки свого існування ЧГУАК практично нехтувала упорядкуванням і вивченням чернігівських архівів. Лише на початку XX ст., коли якісно змінився її склад і до керівництва приступив історик **П. Добровольський**, діяльність комісії активізувалась. Було вироблено порядок розгляду справ, призначених до знищення в установах і відомствах не тільки Чернігівської, але й сусідніх губерній, де архівних комісій не існувало (Київська, Волинська, Мінська). При ЧГУК було створено невеликий архів. До нього передавались матеріали

про економічний стан селянських господарств, рекрутські набори та ін. Був своєрідний вибірковий метод поповнення архіву, який мав негативні наслідки, оскільки розпорозувались і дрібнілись існуючі фонди. Попри недоліки, в архіві ЧГУК на кінець 1915 р. було близько 20 тис. опрацьованих справ.

Третьою за часом виникнення в Україні стала Херсонська вчена архівна комісія (1898 р.). Комісія займалася головним чином відбором та зберіганням документів відомчих архівів, які знаходились у губернському Археологічному музеї. Брак коштів і кваліфікованих наукових кадрів, відсутність інтересу з боку держави призвели до згортання її діяльності в 1911 р. Відновлення діяльності ХВАК відбулось у 1915 р. Однак, вона й після цього не відзначалась активною і плідною роботою.

У 1903 р. було створено Катеринославську і Полтавську губернські вчені архівні комісії. У роботі комісій приймали участь такі відомі історики як **В. Біднов та Д. Яворницький**. Члени комісії допомагали різним закладам збирати матеріали з історії За рахунок ентузіазму членів першої комісії було виявлено, врятовано і залучено до наукового обігу цінні писемні джерела з історії Катеринославщини, Запорізької Січі тощо. За роки свого існування Катеринославська комісія видала 10 випусків своїх літописів. Основним напрямком діяльності Полтавської комісії стало збереження джерел і вивчення минулого Полтавщини та популяризація історичних знань. Попри це, вагомою складовою її праці було впорядкування архівної справи в губернії, виявлення, систематизація та збереження цінного архівного матеріалу. У 1914 р. члени комісії зібрали і опублікували документальні матеріали про архіви Полтавщини. Не маючи власного приміщення й архіву, вони все ж створили ряд колекцій, зберегли багато цінних документів, наприклад, урядовий архів губернського правління.

У 1911 р. було розпочато організацію Київської губернської вченої комісії. **І. Каманін** (завідувач Київського центрального архіву давніх актів), як член Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, запропонував Раді товариства створити обласну вчену архівну комісію. Ця пропозиція знайшла підтримку у

багатьох членів товариства. У 1912 р. І. Каманін рекомендував створити Комісію з питань охорони писемних пам'яток при згаданому товаристві. Компетенція комісії мала поширюватися на архіви урядових та громадських закладів, а також на приватні архіви осіб тих губерній, які входили у межі діяльності товариства. Уповноважені Ради товариства провели серйозну роботу по вивченню стану та складу документів місцевих архівів. За допомогою та підтримкою генерал-губернатора Ф. Трепова наприкінці 1913 р. директору Археологічного інституту та Міністру внутрішніх справ було направлено колективне клопотання Комісії для розгляду давніх актів при Київському центральному архіві, Історичного товариства Нестора-Літописця та ін. організацій. У січні 1914 р. була отримана позитивна відповідь обох інституцій.

У березні 1914 р. у Києві було відкрито Вчену архівну комісію. З професійного боку це була найкомпетентніша комісія, більшість членів якої мали науковий ступінь. Головою комісії було обрано **В. Іконникова**.

Щойно розпочавши свою діяльність, комісія звернулася до ректора Університету св. Володимира з проханням виділити в Центральному архіві давніх актів приміщення для архіву і невдовзі отримала його. До архіву почали надходити перші матеріали: декілька грамот XVII-XVIII ст. з історії Києва, дві книги Румянцевського опису Малоросії тощо. І. Каманін почав складати систематичний опис (на картках) справ Київської казенної палати за XVIII ст.

Рада архівної комісії направила до Київської казенної палати клопотання про передачу до її архіву справ кінця XVIII ст., які не мали описів, а також справ за 1767-1782 рр. Наприкінці січня 1915 р. 14 в'язок надійшли до архіву комісії. З діяльністю Київської архівної комісії пов'язані позитивні зміни у становищі архівних фондів Правобережної України. Але за умов Першої світової війни їй не вдалося повністю розгорнути свою діяльність і у 1916 р. вона припинила своє існування.

У 1915 р. виникла Харківська вчена архівна комісія та Волинський і Подільський відділи Київської губернської вченої архівної комісії. Але робота у цих комісія невпинно йшла на спад.

Загалом, губернським ученим архівним комісіям в Україні належала важлива роль у формуванні джерельної бази вітчизняної історичної науки та розвитку архівної справи. Саме вони доклали максимум зусиль до збереження документальної спадщини українського народу. Одним із основних напрямків роботи комісій стало створення історичних архівів та забезпечення їх функціонування. Такі архіви були організовані Чернігівською та Катеринославською комісіями. Члени Херсонської комісії використовували приміщення місцевого Історико-археологічного музею, а Київська розміщувалася у приміщенні Центрального архіву давніх актів. З усіх комісій широку видавничу діяльність розгорнули Таврійська, Катеринославська, Чернігівська та Полтавська. Завдяки їх публікаціям було залучено до наукового обігу багато першоджерел, віднайдених і опрацьованих членами комісії.

Документальні колекції науково-історичних товариств в Україні та приватні наукові архіви та колекції рукописних матеріалів. Важливе місце у створенні наукових архівів і документальних колекцій займає діяльність науково-історичних товариств. Крім згаданого ХІФТ, збиранням писемних пам'яток плідно займалися Одеське товариство історії і старожитностей, Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Волинське та Подільське церковно-археологічні товариства, Історичне товариство Нестора-літописця, Київське товариство старожитностей і мистецтва, Київський відділ імператорського Російського воєнно-історичного товариства та ін. Вивчення складу, напрямів і методів формування архівів та документальних колекцій наукових товариств дає підстави розглядати колекції не тільки як зібрання історичних джерел, але й як своєрідне джерело з історії архівної справи. Разом з тим, науково-історичні товариства значну увагу приділяли формуванню власних **документальних колекцій та наукових архівів**. Документальні зібрання входили до складу або бібліотеки товариства (Одеське товариство історії і старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця), або рукописного відділу музею ("*древлехранилища*"), створеного товариством (церковно-історичні

і археологічні товариства, Київське товариство старожитностей і мистецтва), або становили, власне, науковий архів (Київський відділ Воєнно-історичного товариства). Документальні колекції були важливим елементом джерельної бази наукових студій історичних товариств.

Умови, а звідси шляхи і методи формування документальних колекцій (архівів) наукових товариств, відрізнялися від тих, які були характерні для офіційних організацій – археографічних та губернських архівних комісій. Останні мали “*предписания*” з дозволом “*допускать немедленно и без препятствия*” до відомчих архівів. Лише допомога з боку місцевої влади, наприклад, сприяння головного начальника Новоросійського краю Одеському товариству історії і старожитностей, дозволяла, певною мірою, розгорнути евристичну діяльність.

Наукові архіви та документальні колекції наукових товариств були багатими за складом і змістом (рукописні книги, актові та нарративні джерела із загальної історії, історії України та Росії, церковної та воєнної історії, історії права, філософії).

Огляди, описи, каталоги архівів і документальних колекцій наукових товариств публікувалися в історичній періодиці, виходили окремими виданнями. Документальні зібрання науково-історичних товариств – важливе джерело вивчення шляхів міграції цілих документальних комплексів і окремих цінних для історичної науки документів.

Колекціонування писемних пам’яток приватними особами, що зародилося в давнину, стало поширеним явищем в Україні у ХVІІІ ст., а в ХІХ – початку ХХ ст. стало помітним явищем наукового і культурного життя. Цьому сприяли інтенсивний розвиток історичної науки та значне зацікавлення освіченої частини суспільства українською історією і культурою. Колекціонуванням займалися переважно громадсько-політичні діячі, вчені, заможні аматори старовини, які формували свої колекції з документів різного походження за певними логічними принципами (хронологія, географія). Звичайним поштовхом до збиральницької діяльності було ознайомлення з родинними архівами. Саме вони становили основу більшості доку-

ментальних колекцій, які надалі поповнювалися шляхом вилучення пам'яток із занедбаних або залишених напризволяще архівів ліквідованих установ, обміну з іншими збирачами, купівлі документів у байдужих до старовини власників чи букіністів.

Серед приватних документальних зібрань XIX ст. відомим і важливим у науковому відношенні був архів історика О.Лазаревського, в якому були зібрані матеріали XVII-XVIII ст. стосовно Чернігівської та Полтавської губерній. Остання велика праця **О. Лазаревського** “*Описание Старой Малороссии. Стародубовский полк*” майже повністю написана на матеріалах його власного наукового архіву.

Серед приватних збірок документів можна виокремити два різновиди: 1) колекційні зібрання; 2) наукові архіви. Характер писемних джерел, їхня тематика в приватних зібраннях значною мірою залежали від особистих і наукових інтересів збирача, відбивали вплив соціального середовища і виду занять власника колекції. Діяльність відомого колекціонера документальних пам'яток *М. Судієнка* в КАК допомогла йому сформуванню багатий приватний архів. На початку 50-х років XIX ст. М. Судієнко придбав значну частину рукописів з архіву Полетик. Серед них були козацькі літописи та папери, що склали два томи “*Материалов*”, які він видав. Приватний науковий архів відомого воєнного історика, музеєзнавця та колекціонера *П. Потоцького* складався з фамільного архіву Потоцьких – козацько-дворянського роду з Полтавщини, колекції документів з історії України та цінного документального зібрання з воєнної історії.

Склад колекцій відзначався видовою і тематичною неоднорідністю. Наприкінці XIX ст. на зміну характерному для раніших часів потягу до формування універсальних колекцій, прийшло спеціалізоване колекціонування.

Незважаючи на те, що приватне колекціонування мало і свої негативні сторони (руйнування архівних фондів, які історично склалися, розпорошення документів), воно відіграло позитивну роль, оскільки врятувало від загибелі багато цінних документів, сконцентрувало їх, надало можливість залучити до наукового обігу унікальні пам'ятки.

Розвиток архівної справи в Україні в XIX – початку XX ст. здійснювався в складаних і суперечливих умовах. З одного боку, розуміння важливості збереження архівних матеріалів, необхідності проведення архівних реформ, а з іншого – байдужість владних структур. Попри все це відбулися і значні зрушення у справі збереження архівних документів, відкрито державні історичні архіви у Києві та Харкові, розпочалася активна теоретична робота у багатьох аспектах архівної галузі.

ЛЕКЦІЯ №7

АРХІВИ ТА АРХІВНА СПРАВА В УКРАЇНІ

В 1917-1920 рр.

План

1. Перші кроки становлення архівної системи в Україні.
2. Архівна справа в Українській Державі П. Скоропадського.
3. Доба Директорії УНР в історії архівної справи.
4. Архівна справа в УСРР 1919-1920 рр.

Перші кроки становлення архівної системи в Україні. Революційна стихія 1917 р., в яку поринула Україна, поставила на порядок денний Центральної Ради питання збереження історико-культурної спадщини українського народу, в тому числі – архівних документів, що залишилися від старого режиму й мали велике історичне, культурне і політичне значення.

Однак першими у поле зору нової влади стали архіви колишніх жандармських установ та охоронних відділень, які переходили в розпорядження громадських комітетів. До збирання та організації зберігання цих архівів було залучено відомих громадських і культурних діячів. Чи не найбільш успішною була діяльність відомого вченого, редактора часопису “*Нова Рада*”, професора **С. Єфремова**. Під його наглядом жандармський архів Києва було перевезено до приміщення судової палати, де його було розібрано і упорядковано. Цікаво, що незважаючи на постійну небезпеку, він, на відміну від петербурзьких і московських фондів зберігся. Подібні дії відбувались в інших регіонах. Так, наприклад, архів полтавського губернського жандармського управління було переведено до канцелярії громадського комітету Полтавщини, де під керівництвом лідера полтавських меншовиків **К. Ляховича** було створено “**Політичний архів**”. В архів потрапили також секретні документи канцелярії губернатора, губернських “*присутствий*”. Значних успіхів у плані збереження документів було досягнуто в Одесі. Комісія з вивчен-

ня архівів колишніх жандармського управління і охоронного відділення під керівництвом **М. Осиповича** перевезла згадані архіви до Одеської публічної бібліотеки і тим самим запобігла їх нищенню.

Загалом діяльність згаданих комітетів, комісій і окремих осіб не набула ні державного, ні громадського значення, проводилась без будь-якого плану. Тим більше, особи, які займалися цією діяльністю здебільшого були далекими до архівної справи. Велике занепокоєння викликала також доля колишніх губернських органів влади.

Найбільша загроза на той час нависла над приватними зібраннями поміщиків (фамільні, родинні архіви, колекції і т.п.). Адже в ході селянських заворушень документальні збірки мали мізерний шанс вберегтися. Так, лише дивом врятувався після розгрому і пожежі палацу Сангушків у Славути мастковий архів з документами другої половини XVII – XIX ст.

В умовах постійної зміни влади, фронту, вояки усіх без винятку воюючих сторін доклали руки до нищення документальної спадщини українського народу. Особливого поширення ці процеси набували в зимовий період. Документальні зібрання, що зберігались в тогочасних архівах дуже часто використовувались для підтримання багаття.

Питання збереженості історико-культурного надбання українського народу часів Центральної Ради перебувало в центрі уваги громадських комітетів хорони пам'яток культури і мистецтва. В роботі цих комітетів брали участь **М. Біляшівський, В. Модзалевський**. 11 січня 1918 р. Рада Центрального комітету охорони пам'яток мистецтва і культури виступила з ініціативою прийняття спеціального закону про охорону архівів.

Створення Генерального Секретаріату дало поштовх поставленню на порядок денний питання про державне опікування архівною справою. У вересні 1917 р. у складі департаменту мистецтв Генерального секретаріату в освітніх справах було створено Бібліотечно-архівний відділ, який очолив професор **О. Грушевський** (брат М. Грушевського). Відділ структурно поділявся на архівну і бібліотечну секції. До роботи в архівній секції, штат якої не перевищував чотирьох осіб, залучалися історики **М. Василенко, С. Глуш-**

ко, Н. Мірза-Авак'яни, Д. Онацький, В. Щербаківський. Головне завдання першого в Україні державного органу управління архівною справою полягало в збереженні історико-культурної спадщини й сприяння залученню до наукового обігу архівної інформації.

Як позитив слід відмітити прагнення працівників Бібліотечно-архівного відділу спрямовувати зусилля на розроблення моделі організації архівної справи. Ними також ставилось питання про необхідність проведення архівної реформи. З цією метою розроблялась структура мережі установ архівної служби, концепція Національного і районних архівів; відновлювались контакти з архівними комісіями, робилися спроби заснування нових – у центрі й на місцях. Національний архів мав стати центральною архівною установою для зосередження документів державного значення, в т.ч. і повернутих із Росії. Разом з тим передбачалась підтримка районних архівів. Планувалось підпорядкування відділу заснованого у *травні 1917 р.* при Культурно-освітній комісії Всеукраїнської Ради військових депутатів “*Музея-архіва війни і революції 1914-1917 рр.*” для спільної участі в організації воєнно-історичного архіву. До компетенції відділу входило науково-методичне забезпечення і координація археографічної роботи архівних комісій на місцях. Співробітники відділу займалися виявленням архівних матеріалів для передання їх на державне зберігання. За умови тимчасової неможливості концентрації документів у державних архівах укладалися докладні інвентарні описи виявлених документальних комплексів. Планувалось приступити до створення науково-довідкового апарату, по можливості його опублікувати. Відділ прагнув займатись також публікацією архівних документів. Для цього передбачалось видавати археографічний часопис “*Пам'ятки*”.

Попри всі труднощі відділ встановив контакти з губернськими вченими архівними комісіями, місцевими віддами товариства “*Прогресіта*”. Було залучено до співпраці багатьох учених. За ініціативою громадськості на місцях виникли спеціалізовані архівні інституції. Мали місце випадки, коли представники громадськості навіть фінансували утримання співробітників архівів.

Для того, щоб з'ясувати загальну картину стану архівної справи проводилось анкетування архівів. Для цього було розроблено спеціальну анкету. Опрацювання даних таких анкет давало змогу узагальнити і визначити перспективи розвитку української архівістики. При відділ засновувались бібліографічна і археологічна комісії (по 6-8 членів) для розроблення теоретичних і практичних проблем бібліографознавства та археографії. В перспективі передбачалось зайнятись організацією підготовки кадрів для архівів і бібліотек через створення при комісіях бібліографічного і архівного гуртків. Вони згодом мали перерости в науково-дослідну установу з власною системою підготовки кадрів. На перспективу планувалось створення при відділі спеціалізованої бібліотеки, складовою якої мала стати бібліотека-архів.

Проте політичні події, які розвивались на той час в Україні, стали на заваді реалізації цих планів. Вони ж також негативно вплинули на поточне діловодство центральних установ. Так, наприклад, на сьогодні, попри поведену кропітку роботу по знаходженню документів, ми не маємо всіх протоколів засідань Малої і Великої Центральної Ради, Генерального Секретаріату.

При безпосередній участі Архівно-бібліотечного відділу в березні 1918 р. при Головному управлінні генштабу було засновано Державний військово-історичний архів (очолював **Я. Жданович**), на який покладалися функції архівного управління. Даний архів порушив питання про збирання і зберігання архівів російських військових частин та штабів, дислокованих в Україні, архівних фондів Південно-Західного і Румунського фронтів російської армії, документів про українізацію війська. Велику роль у збереженні документів військових частин покладалось на їхніх командири. Однак, знову ж таки, через політичні події, плани Державного військово-історичного архіву реалізувати не вдалося.

Організаційна робота, розпочата українськими національними діячами в галузі архівної справи, мала позитивні результати. Було врятовано від знищення більшу частину архівної документальної спадщини українського народу. Однак програма діяльності Центральної Ради не передбачала реформування архівної справи.

Архівна справа в Українській Державі П.Скоропадського. Лише з політичною стабілізацією часів Української Держави було взято курс на реформування архівної справи. Розпочалось робота над виробленням Проекту архівної реформи. Вагому допомогу у цій справі здійснив гетьман П.Скоропадський.

У часи гетьманату при Міністерстві освіти (керівник М. Василенко) було створено Головне управління у справах мистецтва і національної культури (ГУСМНК), яке очолив **П. Дорошенко**. Ним було піднято питання про створення Державного архіву. Безпосередньо архівними питаннями займався Архівно-бібліотечний відділ, керівником якого став **В. Модзалевський**. Йому вдалося долучити до вирішення нагальних архівних проблем відомих вчених, як **Д. Багалія, І. Каманіна, О. Левицького, В. Міяковського**. Співпрацю з відділом продовжив його колишній голова **О. Грушевський**.

Проект архівної реформи в Українській державі був розроблений за правління гетьманського уряду П. Скоропадського. Проведення загальної архівної реформи державного характеру запропонував Архівно-бібліотечний відділ. Основний зміст реформи полягав у проголошенні **державної власності на архівні документи**. Архівні справи всіх відомств, які втратили актуальність для поточного діловодства, ставали власністю держави. Центральною установою архівної системи мав стати **Національний архів (НА)** Української держави (або Головний державний архів). Крім НА, в Києві передбачалося створити **губернські архіви**. Крім останнього НА мали підпорядковуватися археографічна комісія, наукові архівні комісіями на місцях. Комісіям у Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Києві, Сімферополі планувалося надати статус державних установ зі збільшенням штату і функції контролю за станом діловодства у місцевих установах. Строк зберігання документів у відомствах передбачався 50 років. У НА, на думку ініціаторів реформ, мали зосереджуватися документи загальнодержавного характеру, які відображали діяльність головних державних установ, а в губернських архівах – справи і документи губернських інституцій. Як видно, ідеї централізації архівної справи, витоки якої сягають XIX ст. (проекти

реформ в Російській імперії), одержали конкретизацію в реформі, розробленій в Україні у 1918 р.

Ще один проект архівної реформи було запропоновано **І. Камніним**. Він передбачав створення Головного архівного управління, НА з науковими інституціями при ньому, трьох крайових центральних архівів у Києві, Харкові і Одесі, губернських і повітових архівів.

Ідеї реформування архівної справи були підтримані **Д. Багалієм**, **А. Кримським** та ін., які справедливо зазначали, що наукова діяльність академії наук неможлива без архіву та археографічної комісії.

Тоді ж активно здійснювалася розробка Статуту НА, який мав поділятися на 5 відділів: сучасний, старих справ (до XIX ст.), Київський архів давніх актів, обласний (ліквідованих установ) і церковний.

Попри те, що програму архівної реформи, зокрема створення НА, уряду П. Скоропадського реалізувати не вдалося, було суттєво збільшено асигнування на утримання Київського архіву давніх актів, розроблено “**Положення про Архів Південно-Західного Фронту**”. Силами Архівно-бібліотечного відділу в травні 1918 р. під головуванням **О. Грушевського** було створено архівну секцію Міжвідомчої комісії по складанню умов мирного договору з Росією, яка встановила основний принцип повернення документів до України. Він полягав у наданні Україні беззастережного права домагатися повернення примусово вивезених до російських архівів документів інституцій, що існували чи існують на території України.

Вирішенню проблеми забезпечення архівних установ кваліфікованими фахівцями мало сприяти заснування при НА українського археологічного інституту. За сприяння міністра освіти М. Василенка і київських професорів 3 листопада 1918 р. розпочав підготовку майбутніх археологів, бібліотекарів, архівістів, мистецтвознавців Київський археологічний інститут.

Активно проводилася робота по створенню спеціалізованої бібліотеки з питань архівознавства і бібліотекознавства. При відділі було засновано збірку архівних матеріалів про культурно-громадське життя – “**Літературний архів**”, яка складалася з відділів автографів, автобіографій, бібліографії та іконографії.

8 травня 1918 р. при Державній генеральній канцелярії було засновано Науковий архів. Завідував ним сотник **М. Пільденгаген-Виговський**. Він також вів Державний хронограф – офіційну хронічку Української Держави.

Досить чіткою була і система роботи з документами у міністерствах, відомствах, Державному Сенаті, завдяки чому було сформовано майже 40 повноцінних фондів центральних установ та організацій Української Держави.

Доба Директорії УНР в історії архівної справи. В умовах військових дій та частих змін місця осідання уряд Директорії УНР не випускав з поля зору діяльність архівів. У січні 1919 р. за постановою Ради Народних Міністрів (за підписом І. Огієнка) у відання Головного управління мистецтв та національної культури передавався Київський центральний архів давніх актів, а на його утримання виділялось понад 66 тис. карбованців. Головна увага уряду Директорії була зосереджена на зберіганні архівних документів.

Тоді ж, керівник Архівно-бібліотечного відділу **В. Модзалевський** подав головноуправляючому справами мистецтв і національної культури доповідну записку, в якій переконував в необхідності архівної реформи та її основні засади: 1) концентрація архівних фондів у відомстві ГУСМНК; 2) законодавче закріплення державної власності на документи; 3) створення НА на базі Київського центрального архіву зі збільшенням штатів і надання відповідного приміщення; 4) надання характеру державних установ зі збільшенням складу співробітників архівним комісіям у Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Сімферополі; 5) створення міжвідомчої комісії для докладного розроблення всіх питань, пов'язаних з архівною реформою; 6) забезпечення збереженості приватних архівних і книжних колекцій шляхом передачі їх губернським архівним комісіям. Розроблені законопроекти про заснування НА, допомоги архівним комісіям, поліпшення стану Центрального архіву були подані на затвердження.

На заваді реалізації задумів архівної реформи стали суспільно-політичні події. До залишення Директорією Києва Рада Міністрів

УНР підписала кілька постанов щодо фінансування архівів, але виконати їх вже не змогла.

В Кам'янецьку добу, з певною державною стабілізацією, було здійснено певні заходи щодо рятування архівних скарбів. Науковою основою процесу став Кам'янець-Подільський державний університет.

За умов військового часу на перше місце знову висунулася проблема збереженості архівних документів. На Поділлі раніше не існувало губернської архівної комісії (лише створено в період Першої світової війни відділу Київської архівної вченої комісії), а тому розбудову архівної справи довелося розпочинати з рятування та концентрації джерел.

У липні 1919 р. у Кам'янець-Подільському державному університеті розпочала роботу архівна комісія на чолі з деканом історико-філологічного факультету, професором *П. Клименком*. Нею було запропоновано розробити закон про архівну справу та інструкції архівним комісіям; створити мережу державних архівних установ, підпорядкованих окремому міністерству; організувати спеціальну вищу археографічну школу, а до початку її роботи – провести в університетських містах короткотермінових курсів.

На початку серпня ректор вузу І. Огієнко звернувся до Міністерства Освіти з проханням вжити можливі заходи щодо упорядкування охорони пам'яток старовини. Незабаром при ГУСМНК було створено відповідний відділ з книжковою і архівною секцією, яку очолив П. Клименко.

30 серпня 1919 р. при Міністерстві Народної Освіти було створено підзвітну особисто міністру Архівну комісію для підготовки інструкцій з охорони пам'яток старовини і мистецтв, здійснення централізованого керівництва охороною архівів, музеїв, збірок старовинних і мистецьких колекцій, контролю за паперовою фабрикою Лідії Коцебу. Відібрані архівні матеріали мали передаватися до "*Музею-Архіву Визволення України*", закон про заснування якого було підписано лише 1 вересня 1921 р.

Поряд з проблемою збирання, збереження, охорони документальної спадщини вирішення потребувала проблема утилізації ар-

хівних матеріалів. Тому при всіх міністерствах і відомствах створювалися особливі комісії, відібрані матеріали якими передавалися на експертизу до Архівної комісії МНО.

Важливим заходом Архівної комісії була підготовка на початку вересня **1919 р.** проекту закону *“Про охорону пам’яток старовини і мистецтва”*, згідно з яким історико-культурні скарби українського народу підпадали під юрисдикцію держави, а ГУСМНК отримувало контроль над приватними, громадськими і державними збірками.

Тривала робота над статутом НА, проте створення його поза Києвом було неможливим. На засіданнях комісії з охорони пам’яток розглядалися також питання заснування губернських вчених комісій, але влада Директорії практично не поширювалася на інші губернії, крім Подільської. Реально у Кам’янці-Подільському існували лише науковий архів університету, військово-історичний архів, залишки архівів колишньої губернської канцелярії та консисторського архіву. Численні відозви МНО щодо збереження архівних скарбів, поширювані серед населення, мали на меті зупинити процес, що загрожував стати неконтрольовим.

Здобутком комісії стало видання часопису *“Українська старовина”*, перший номер якого вийшов восени 1919 р. Видання науково-популярного характеру розраховувалося насамперед не стільки на співробітників архівних, бібліотечних, музейних установ, скільки на громадян, здатних усвідомити велич документального надбання народу і осягнути можливі наслідки його втрати. Однак через умови воєнного часу вийшов лише один номер.

Наприкінці 1919 – початку 1920 рр. стан архівної справи погіршився у зв’язку з виїздом з Кам’янця-Подільського більшості авторитетних діячів культури. Військове відомство докладало усіх зусиль для збереження хоча б військових архівних документів, рахуючи їх у кількості 7 тис пудів. Проте значну частину документів було безповоротно втрачено.

Архівна справа в УСРР 1919-1920 рр. Політика радянської влади в Україні в архівній сфері здійснювалася відповідно до декре-

ту РНК РРФР “*Про організацію і централізацію архівної справи*” (червень 1918 р.). Ідея централізації управління архівною справою, її одержавлення відповідала схемі централізації та ідеологізації всього суспільного життя.

У січні 1919 р. у Харкові в складі *Всеукраїнського комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС)* Наркомосвіти УСРР було створено *архівно-бібліотечну секцію* на чолі з *В. Барвінським*, як всеукраїнську установу з керівництва архівною справою.

Пошуки шляхів удосконалення керівництва архівними установами і партійно-державного контролю за їх діяльністю вели до реорганізації архівних органів управління. Рішенням Наркомосвіти УСРР у липні 1919 р. архівну секцію ВУКОПМИС було перейменовано в Головне управління архівною справою, підпорядковане позашкільному відділу Наркомосвіти УРСР. Розраховуючи на державно-творчий потенціал нової влади керівник управління *В. Модзалевський* подав на розгляд Наркомосу УСРР доповідну записку про створення Всеукраїнського центрального архіву “*де могли бути розміщені, впорядковані і представлені для наукової розробки архівні скарби України*”. Загалом В. Модзалевський подав до вищестоящих органів влади що найменше п’ять проектів законопроектів і доповідних записок щодо архівної реформи і створення Всеукраїнського центрального архіву. Керівні радянські особи не здатні були подолати “*пам’яткоохоронні*” стереотипи в осягненні завдань архівної справи.

Головне управління архівною справою розробило проект загальної архівної реформи в республіці, яка передбачала створення Всеукраїнського архівного фонду, організацію мережі центральних і місцевих архівних установ, підготовку кадрів для архівної системи.

У серпні 1919 р. у Києві було засновано Всеукраїнський Головний архів, де зосереджувалися фонди київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського губернатора і губернського правління, губернського жандармського управління, попечителя Київського учбового округу.

Практичні заходи щодо реформування архівної галузі, централізації та націоналізації архівної справи почали здійснюватися після встановлення радянської влади в Україні в 1920 р.

У першій половині 1920 р. у Києві розпочала функціонувати Архівна рада, як дорадчий комітет з представників наукової еліти УАН, Київського університету, Центрального архіву давніх актів, Археографічної комісії, Українського наукового товариства, Товариства Нестора-Літописця та Архівного управління. Головою ради був **В. Модзалевський**. До складу ради увійшли **О. Грушевський, І. Каманін, О. Левицький, В. Романовський, В. Міяковський**. Тяжка хвороба і смерть В. Модзалевського на певний час призупинила діяльність ради. Восени 1920 р. новим головою було обрано **М. Василенка**.

Основи архівної політики радянського уряду було викладено у **“Тимчасовому положенні про архівну справу”**, затвердженому РНК УСРР 20 квітня 1920 р. Всі архіви, в т.ч. приватні документальні зібрання, оголошувалися загальнонародним надбанням. Архіви ліквідованих установ, а також архівні документи діючих установ і організацій передавалися у повне розпорядження архівних секцій при губ наросвітах, встановлювалася відповідальність у законодавчому порядку за знищення і продаж архівів.

У період Української революції 1917-1920 рр. діяльність національних урядів Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР в архівній сфері здійснювалася у складних воєнно-політичних умовах, зосереджувалася на врятуванні архівних матеріалів. Важливе значення мала спроба архівної реформи 1918 р., яка полягала у проголошенні державної власності на архівні документи, централізації архівів, створенні Національного архіву Української держави та підготовці архівних кадрів. Радянська влада в Україні також приділяла увагу архівній сфері. Однак відомчі суперечки, непослідовність і непродуманість заходів засвідчили, що компартійно-радянська бюрократія ще не в певній мірі досягнула політичного і практичного значення архівної інформації.

ЛЕКЦІЯ №8

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

План

1. Розвиток архівної справи в 1920-30-х рр.
2. Архівна справа в Україні в період Великої Вітчизняної війни.
3. Архівне будівництво в УРСР в 1945-1991 рр.

Розвиток архівної справи в 1920-30-х рр. Практичні заходи щодо реформування архівної галузі, централізації та націоналізації архівної справи почали здійснюватися після остаточного встановлення в Україні радянської влади. Основи архівної політики радянського уряду було викладено у *“Тимчасовому положенні про архівну справу”*, затвердженому РНК УРСР 20 квітня 1920 р. Всі архіви, в т.ч. і приватні документальні зібрання, оголошувалися загальнонародним надбанням. Архіви ліквідованих установ, а також архівні документи діючих установ і організацій передавалися у повне розпорядження архівних секцій при губнаросвітах, встановлювалася відповідальність у законодавчому порядку за знищення і продаж архівів.

28 квітня 1921 р. на базі Архівного відділу ВУКОПМИСу було створено *Головне архівне управління*, на яке покладалося загальне керівництво архівною справою в Україні, організація мережі архівних установ, проведення наукових досліджень у галузі архівної справи (*М. Скрипник* (голова), *Д. Багалій*, *В. Веретенников*, *М. Довнар-Запольський* та ін.). Структуру Головархіву склали чотири відділи: архівознавства, обліково-контрольний, експертний, історико-революційний. Паралельно з Головархівом до 1922 р. продовжувала діяти *Особлива всеукраїнська архівна комісія*, всі права та обов'язки передавалися Головархіву. Діяльність останнього ускладнювалася нестачею коштів та постійним скороченням штатів (з 39 до 10). Проте Головархів одразу почав виконувати покладені

на нього завдання: реєстрація архівів на території України; організація їх охорони; складання інструкцій з порядкування в архівах; підготовка анкети з опису архівних фондів; розроблення путівника-показчика по архівам України та ін. Було здійснено й останню спробу втілити проект архівної реформи В. Модзалевського.

Ще одним із завдань стало створення мережі губернських архівних управлінь. Зі створенням губархівів пошвавилася архівне будівництво на місцях. Проте, попри здійснені організаційні заходи, стан архівної справи в цей період був катастрофічним. Відбувалося постійне скорочення штатів місцевих архівних установ. А НКО УСРР, якому підпорядковувався Головархів, не приділяло організації архівної справи належної уваги.

Централізація передбачала концентрацію документів, логічним завершенням якої розглядалася загальнодержавна централізація зберігання і організація використання архівних документальних матеріалів. У 1920-30-х роках розгорнулася практична централізація документів в архівосховищах і організація центральних архівів республіки: *Центрального архіву революції у Харкові (січень 1922 р.)*, *Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича у Києві (травень 1922 р.)*, *Центрального архіву праці (1925 р.)*, *Всеукраїнського центрального фотокіноархіву (1931 р.)*. Постановою РНК УРСР “Про охорону архівів” від 31 жовтня 1922 р. оголошувалося створення єдиного Державного архівного фонду (СДАФ).

З 1920 р. поряд з державною архівною системою в Україні формувалася друга офіційна архівна структура – *партійні архіви* як складова частина архівного фонду Комуністичної партії. Формування партархівів офіційно започаткувала постанова РНК РРФСР (вересень 1920 р.) про створення комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії російської комуністичної партії більшовиків. Пізніше ця комісія стала більш відомою під назвою *Істпарт*. В Україні таку комісію було утворено навесні 1921 р. при ВУЦВК. У 1922 р. у Харкові був організований Центральний архів революції, який фактично підпорядковувався Істпарту. З реорганізацією в 1929 р. Українського Істпарту в Інститут історії партії і Жовтневої революції в Україні при ЦККП(б)У і

створенням у його складі спеціального підрозділу – **Єдиного партійного архіву КП(б)У** в республіці почала діяти автономна архівна система. Після утворення областей формувалися партійні архіви обкомів КП(б)У. Згодом Єдиний партійний архів виділився в самостійну одиницю – Центральний партархів ЦК КП(б)У. У 1940 р. функціонувало 17 партархівів.

Хоч принцип централізації архівної справи передбачав звільнення архівів від відомчого контролю, але вже в 1920-і р. набув нового тлумачення. На перший план висунулися управлінсько-контролюючі аспекти централізації, а державні(партійно-політичні) інтереси домінували над науковими. Це позначилося на організаційній перебудові системи управління архівами республіки. 3 січня 1923 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) затвердив *“Положення про Центральне архівне управління”*, за яким *Головарх* при Наркомосі УРСР реорганізовано в **Українське центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК**.

Укрцентрархів здійснював загальне керівництво архівною справою в республіці. Місцевими органами Укрцентрархіву були губархіви при президіях губвиконкомів, при яких створювали губернські історичні архіви для зберігання, впорядкування і наукового розроблення місцевих архівних матеріалів.

Адміністративно-територіальні реформи в Україні в 1920-30-ті рр. супроводжувалися не тільки перебудовою мережі центральних і місцевих архівних установ (організація окружних у 1925 р., місцевих у 1930 р., обласних у 1932 р. архівних управлінь, створення крайових, державних обласних історичних, міських і районних архівів), але й вирішенням практичних питань охорони архівів і архівних фондів, концентрації документів, опрацюванням методик їхнього опису, класифікації, зберігання та використання.

Перші підсумки розбудови мережі архівних установ України були підбиті **I Всеукраїнською нарадою архівних працівників** (Харків, грудень 1924 р.).

Основним завданням центральних архівів у цей час залишалося збирання, зберігання й упорядкування документів, складання описів, оглядів фондів та покажчиків.

У той же час, стримувала темпи архівного будівництва велика плінність кадрів та недостатня підготовка архівних працівників. Особливо це проявлялося в райміськархівах. Так, тут до 1939 р. із 480 осіб працювали до 1 року – 281 особа, до 3 років – 113, більше 3 років – 86. Початкову освіту мали 371 особа, середню – 108, вищу – 1. Негативно позначилася і кампанія “за очищення архівної мережі від чужого, класово ворожого, псевдонаукового, баластного елементу”. Досвідчені архівісти замінювалися молодими фахівцями, за класово-партійним критерієм.

Неодноразові спроби керівництва архівною службою Російської Федерації створити союзний орган управління архівною справою зустріли рішучий опір українських архівістів. Через протидію України лише у квітні 1929 р. було створено ЦАУ СРСР.

Партійно-державна диктатура в архівній галузі, яка опиралася на репресивний апарат ОДПУ–НКВС, привела до повного одержавлення архівів. Партійно-урядові органи організували кампанії по “чистці” архівів (так звані макулатурні кампанії) і архівних кадрів. Репресії 1920-30-х рр. мали негативний вплив на розвиток українського архівознавства. Наступ партійної ідеології на українське архівознавство знайшов вияв у “нищівній критиці” науковців-архівістів на сторінках архівознавчих видань “Радянський архів” та “Архів Радянської України”, звільненні з роботи досвідчених архівістів і заміні їх членами партії, в арештах архівістів, починаючи з керівного складу. Ворожими марксистсько-ленінській ідеології було визнано погляди відомих українських теоретиків-архівістів В. Веретенникова, В. Романовського, В. Барвинського.

У 1930-ті рр. були заарештовані і перебували під слідством сотні архівістів, безпідставно звинувачених у зв’язках з білоемігрантськими, контрреволюційними військово-офіцерськими, націоналістичними організаціями, в т.ч. В. Романовський, О. Грушевський, П. Федоренко та ін.

Логічним завершенням курсу більшовиків на тотальну політизацію і одержавлення архівів стало підпорядкування архівної системи НКВС. В 1938 р. уряд СРСР прийняв постанову передати управління архівами і мережу архівних установ НКВС СРСР. Центральне архів-

не управління СРСР було реорганізоване в Головне архівне управління НКВС СРСР, якому підпорядковано архівні установи союзних республік. Нове підпорядкування архівної системи в СРСР викликало зміни в організації управління архівною справою в УРСР. 3 березня 1939 р. відання архівними установами передавалося НКВС УРСР. *Центральне архівне управління УРСР* було перетворене на *Архівний відділ НКВС УРСР* (з червня 1941 р. – *Архівне управління НКВС УРСР*). Центральні і обласні історичні архіви підпорядковувалися відповідно народному комісару внутрішніх справ УРСР та начальникам управлінь НКВС областей, міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС. Наслідком включення архівів у систему органів НКВС була строга централізація і секретність. Засекреченими виявилися не тільки документи, які складали державну або військову таємницю, але й відомості про роботу самих архівів. Склалися секретні архівні путівники (під грифом “*для службового користування*”), секретні збірники документів.

Архівна справа в Україні в період Великої Вітчизняної війни. Діяльність архівних установ України з початком гітлерівської агресії підпорядковувалася вимогам воєнного часу. Першочерговим завданням стала евакуація документальних матеріалів на Схід. Згідно постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. про порядок вивезення й розміщення людей та цінного майна на усі цінності, сировинні та продовольчі запаси, які неможливо було вивезти, мали нищитися з метою запобігання їх використання ворогом. До евакуації призначалися *особливо цінні та унікальні документи: матеріали, які характеризували обороноздатність СРСР; документи оперативного значення, необхідні для роботи радянських органів; матеріали, які могли бути використані ворогом; документація про особовий склад архівних органів і державних архівів.*

Невідкладному і обов’язковому вивезенню підлягали секретні і надсекретні фонди, які мали оперативне значення для НКВС: списки і картотеки на “*ворогів народу*”, осіб, підозрілих у шпигунстві. До категорії “*першочергових для евакуації*” було віднесено фонди

політичної поліції другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які містили джерела доісторії революційної боротьби, а також весь обліковий і науково-довідковий апарат держархівів. Водночас найдавніші і найцінніші у науковому відношенні фонди залишалися невивезеними. Так, були покинуті в окупованому Києві актові книги за ХVІ-ХVІІ ст. і документи Київського центрального архіву давніх актів. На початку липня 1941 р. Архівне управління НКВС УРСР встановило порядок евакуації архівних фондів. Керуючись політичними пріоритетами і вузьковідомчими інтересами, керівні архівні органи НКВС наказували знищувати ті матеріали, які не вдалося евакуювати.

Санкціоноване знищення документів та руйнування архівних приміщень відбувалося і з партійним архівним фондом. Через відсутність достатньої кількості вагонів для вивезення архівних матеріалів партійні органи наказували спалювати документи, щоб вони не потрапили до рук окупантів. Із 1,5 млн. справ усіх партархівів евакуювано було лише 700 тис. Найбільших втрат партійні фонди зазнали в Київській, Дніпропетровській, Житомирській, Кам'янець-Подільській областях.

З початком війни було створено експертно-перевірні комісії, завдання яких полягало у вилученні до макулатури малоцінних документів. Малоосвічені працівники вилучали документи для знищення. І оскільки це робилося поспіхом, важко з'ясувати, скільки документів залишилося на момент евакуації.

До початку жовтня 1941 р. в тил було вивезено 60 вагонів – близько 6500 фондів, 1,5 млн. справ. Українські архіви евакуювалися до Златоуста, Актюбінська, Омська та інших міст.

Евакуювані держархіви УРСР після розміщення й систематизації архівних документів за фондами приступили до організації використання архівної інформації в оперативних, агітаційно-пропагандистських та наукових цілях. Працівники архівів складали спеціальні довідники та історичні довідки, готували статті, популярні брошури, матеріали для радіопередач і збірників документів. Архівісти постійно виступали з лекціями і доповідями перед місцевим населенням, організовували документальні виставки.

На окупованій території України діяли кілька установ, метою яких було опрацювання та вивезення до Німеччини документів місцевих архівів. Однією із них була *СС-зондеркоманда Кюнсберга*, підпорядкована міністру закордонних справ Ріббентропу. В її завдання входили виявлення із залученням пошукових команд відповідних об'єктів, охорона та вивіз конфіскованої документації. Документи або забиралися всі без ґрунтовної класифікації, або перевірялися на місці. При зондеркоманді діяв науковий штаб.

У рамках військової групи “*Південь*” в Україні діяла команда “*Потсдам*” з підгрупами в Києві, Одесі, Харкові та Криму.

Архівне керівництво Німеччини обговорювало концепцію архівної політики в окупованих країнах, у т.ч. і в Україні, розробляло систему архівного управління за німецькою моделлю. Головною німецькою установою до кінця 1942 р., яка розробляла архівні фонди України, був *Айнзацштаб* рейхслайтера Розенберга. Його структура включала в себе керівництво штабу, головні робочі групи та робочі групи, зондеркоманди та зондерштаби. Головна робоча група включала 5 робочих груп (у Києві, Харкові, Херсоні, Криму, Дніпропетровську). Водночас діяли 4 зондеркоманди (в Одесі, Мелітополі, Миколаєві, Чернігові).

До завдань робочих груп входило опрацювання, окрім інших культурних цінностей, матеріалів канцелярій та архівів церковних установ і конфесійних об'єднань, архівів комунальних служб, а також інших інституцій. Групи мали збирати матеріал, призначений для вивезення до рейху, а також виділяти документи до знищення, якщо вони не мали вартості. На упорядкований матеріал складалися списки. Завдання зондерштабів полягало в збереженні та впорядкуванні архівів колишнього СРСР, дослідженні їх з точки зору ідейної боротьби з противниками націонал-соціалізму.

В діяльності Айнзацштабу виділяють два етапи: *перший* (жовтень 1941 р. – березень 1942 р.) – проведення конфіскаційних заходів, огляд архівів і вивезення найцінніших документів до рейху, віднесення питань архівної справи до компетенції місцевих установ; *другий* (квітень-грудень 1942 р.) – розроблення наказів, що регламентували діяльність у галузі архівної справи, поступова підготов-

ка її передачі до рейхскомісаріату, остаточна ліквідація керівництва архівною справою з боку місцевого самоврядування та її підпорядкування установам німецького окупаційного управління.

Діяльність місцевих архівів на окупованій території нерідко відновлювалася безпосередньо за ініціативою архівістів та з дозволу місцевого самоврядування. Більшість архівів розпочала роботу з упорядкування архівних фондів, приведених у безлад під час евакуації, ще до відвідання їх представниками Айнзацштабу.

В кінці 1942 р. було створене *Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісарові України*, яке очолив директор Берлінського державного архіву *Г. Вінтер*. У 1943 р. Айнзацштаб передав цій установі контроль над архівною справою в рейхскомісаріату України. Архіви на території військової зони залишилися у відомчому підпорядкуванні Айнзацштабу.

Підрозділом нової провідної організації, яка займалася питаннями культурних установ в Україні, став *Крайовий архів у Києві* (грудень 1942 – вересень 1943 рр.), утворений на базі Головного історичного архіву ім. Антоновича, який об'єднав на цей час обласний архів, архів давніх актів, військово-історичний архів та міський архів Києва. На чолі Крайового архіву було призначено д-ра *Байнца*. Фактично компетенція Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями поширювалася лише на архіви, а за музеями та бібліотеками зберігав контроль Айнзацштаб.

Грабіжницька політика окупаційних архівних служб щодо архівних цінностей активізувалася з осені 1943 р. Почалося масове вивезення і нищення архівних фондів, руйнування архівних приміщень. Нацистське командування вивозило на Захід цінні матеріали, які з точки зору фашистської пропаганди характеризували німецький вплив на інші землі, досягнення німецьких колоній. Першорядними вважалися документи німецьких громад в Україні, актові книги місцевих магістратів (як приклад функціонування середньовічного магдебурзького права).

У зв'язку із наступом радянських військ розпочалася евакуація архівів з окупованих територій. У вересні 1943 р. Крайове управління архівами, бібліотеками і музеями було евакуйоване до Кам'янця-

Подільського. Новий керівник Крайового архіву **М. Тищенко** організував на новому місці розбирання та первинну систематизацію документів і матеріалів, привезених із Києва. У грудні 1943 р. розпочалося перевезення архівних матеріалів в Тропау.

Найдавніша і найцінніша частина матеріалів цього архіву збереглася завдяки зусиллям колишнього співробітника Бібліотеки АН України **М. Генпенера**, співробітників архіву **М. Тищенка**, сестер **Остроградських**.

Вивезенням та нищенням архівних документів займалася також і румунська окупаційна влада.

Взимку 1942-1943 рр., із звільненням східних районів України, розпочалося відновлення роботи архівних установ. Питання відновлення мережі архівів на визволеній території обговорювалося 29-30 грудня 1942 р. у Златоусті на нараді керівників евакогруп держархівів УРСР та начальників центральних державних архівів УРСР. 23 квітня 1943 р. НКВС УРСР затвердив **“Інструкцію про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР у районах України, визволених від німецько-фашистських окупантів”**. У документі визначалися завдання відбудови архівного господарства республіки: 1) відновлення діяльності відділів держархівів УНКВС областей, обласних архівів та їх філіалів; 2) виявлення й концентрація документів періоду Великої Вітчизняної війни, у т.ч. окупаційних установ, організації підприємств; 3) організація використання архівної інформації в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях; 4) збирання матеріалів про звірства і злочини фашистів і надання допомоги місцевим комісіям у складанні відповідних актів. 12 серпня 1943 р. НКВС УРСР видав спеціальний наказ **“Про збирання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни в районах УРСР, визволених від німецько-фашистських загарбників”**.

У листопаді 1943 р. до Києва повернулося Управління державними архівами НКВС УРСР. У грудні цього ж року в Києві були створені Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР, Центральний державний архів кінофотофонодокумен-

тів УРСР; у Харкові – філіал ЦДАЖР УРСР та філіал ЦДІА УРСР, у Львові – філіал ЦДІА УРСР. Одночасно підлягали ліквідації у Харкові Центральний державний історичний архів і Центральний архів праці (фонди до філіалу ЦДАЖР УРСР), Центральний архів революції (фонди до ЦДІА у Києві); у Києві, Львові та Харкові – центральні архіви давніх актів (фонди до ЦДІА УРСР та його філіалів у Львові й Харкові); Військово-історичні архіви у Києві та Харкові (фонди до військових відділів Київського й Харківського облдержархівів).

Із завершенням війни до Німеччини, Чехословаччини, Румунії, Польщі було відряджено шість груп працівників Головархіву НКВС СРСР для розшуку та повернення документів, вивезених нацистами з державних та відомчих архівів СРСР у 1941-1944 рр., окупаційних установ, архівів російських установ та військ, переміщених під час Першої світової війни та громадянської війни, а також вивезення архівів іноземного походження, що мали оперативне та науково-історичне значення.

Архівне будівництво в УРСР в 1945-1991 рр. У повоєнний період в архівному будівництві виділяється три етапи:

Перший етап (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) характеризується відновленням діяльності архівних установ та відбудовою їх приміщень. Основні зусилля архівістів спрямовувалися на повернення вивезених у роки війни архівних документів республіки зі східних районів СРСР і з-за кордону, концентрацію в них матеріалів, які відклялися в ході Другої світової війни.

Незважаючи на ряд труднощів, станом на 1945 р. в республіці відновили діяльність Управління державними архівами НКВС УРСР, три центральні державні архіви та їх філіали, 24 обласні архівні відділи і 24 обласні державні архіви та 8 філіалів, 746 районних і 69 міських державних архівів. Не вдалося відновити лише мережу архівів західних областей УРСР. В інших областях через відсутність приміщень багато районних і міських архівів діяли лише формально. Матеріальна база архівних установ залишалася незадовільною. Архівосховища розміщували в непристосованих приміщеннях, до

роботи в архівах залучалися не тільки архівісти, а й працівники інших установ та організацій. Державні архіви переводили з одного приміщення до іншого або навіть до іншого міста. Все це призводило до пошкодження і навіть нищення документів. Тому 5 липня 1946 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову **“Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР”**. На будівництво і ремонт приміщень державних архівів щорічно з бюджету виділяли близько 1 млн. крб. Обладнання та оновлення здійснювалося часто за рахунок бюджету місцевих органів влади та органів внутрішніх справ. Практикувалося вирішення проблеми забезпечення архівів приміщення за рахунок культових споруд.

Загалом, у перші повоєнні роки робота по зміцненню матеріальної бази архівів зводилася до ремонту архівних приміщень та їх заміни більш придатними.

На кінець 1940-х рр. матеріальна база центральних і обласних державних архівів дещо покращилася. Становище ж районних архівів було значно гіршим (на 1948 р. з 761 райдержархівів 274 не мали приміщень, а 272 – потребували ремонту). Лише на початку 1950-х рр., коли було відбудовано більшість стратегічних об’єктів республіки, архівна галузь отримала додаткові кошти. Було відремонтовано значну кількість приміщень райдержархівів. Проте мали місце випадки, коли, замість надання архіву більш пристосованого приміщення, у нього забирали й те, в якому він перебував до цього часу.

Серед одних із головних завдань у повоєнний час було повернення в Україну фондів, евакуйованих до східних районів СРСР або вивезених загарбниками під час окупації. До початку 1946 р., в результаті заходів по реєвакуації, основну частину документів було повернуто до України.

Упродовж повоєнних років архіви республіки розгорнули роботу з комплектування. Деякі архіви доводилося створювати практично заново. Одночасно проводилася робота з експертизи цінності документів. Для цього в 1946 р. було створено Експертно-перевірну комісію, до складу якої ввійшли найдосвідченіші архівісти. Очолював комісію **А. Грінберг** (начальник відділу комплектування УДА

НКВС, викладач кафедри архівознавства КДУ ім. Т. Г. Шевченка). Комісія проводила велику роботу з приймання документів на зберігання і виділення тих матеріалів, які не мали науково-історичного та практичного значення. Згодом такі комісії було створено при всі обласних архівних відділах. Проте діяльність більшості з них зводилася до перегляду переліку справ, які пропонували до знищення.

Серйозну увагу приділялося ліквідації нестачі кваліфікованих кадрів. Для її вирішення 31 серпня 1944 р. було відкрито кафедру архівознавства, а згодом історико-архівне відділення у КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Розпочалося функціонування аспірантури при ЦДІА УРСР у Києві, яку перевели до КДУ. Водночас при Архівному управлінні республіки і центральних і обласних державних архівах було налагоджено підвищення кваліфікації архівних кадрів шляхом організації гуртків, семінарів, нарад, курсів тощо. З 1952 р. розпочалося проведення республіканських конференцій-нарад молодих спеціалістів. Обговорення проблем і обмін досвідом вівся і на сторінках науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління НКВС УРСР, заснованого в 1947 р. Протягом 1945-1955 рр. штати державних архівів поповнили 120 молодих спеціалістів (93 із них випускники КДУ ім. Т. Г. Шевченка).

Впродовж повоєнного десятиліття українські архівісти провели велику роботу з ліквідації наслідків війни. За цей період вдалося не тільки відновити архівну мережу республіки, а й розширити її, повернути вивезені під час війни архівні матеріали і сконцентрувати у сховищах велику кількість цінних документів, провести їхнє впорядкування, організувати наукове використання.

Другий етап (середина 1950-х рр. – друга половина 1960-х рр.) відображає зміни в галузі, пов'язані із загальною лібералізацією суспільного життя в країні в умовах хрущовської відлиги, що проявилася в частковому розсекреченні документів, розширенні науково-дослідної та науково-інформаційної роботи, спрощенні доступу дослідників до архівних документів, розширенні міжнародних зв'язків архівних установ. Проте вже з початку 1960-х рр. почалося згортання лібералізаційного процесу, повторне засекречення документів, встановлення жорстокої цензури, посилення контролю за

діяльністю архівів з боку партійно-державного апарату. Підпорядкування 1960 р. Архівного управління Раді Міністрів УРСР не спричинило радикальних змін і не виправдало надій на демократизацію галузі.

У ході підготовки XX з'їзду КПРС ряд істориків звернулися до ЦК КПРС з проханням дозволити публікацію документів, підписаних "*ворогами народу*", без зазначення їх прізвищ "*з вказуванням установ і організацій, від імені яких ці документи виходили*". Спеціальна комісія, створена для розгляду цього питання, виробила постанову від 7 лютого 1956 р., де відмічалось, що значну частину архівних документів необґрунтовано засекречено і їх не можна використовувати. Крім того вказувалося, що широке використання архівних документів обмежене відсутністю сучасної техніки для мікрофотокопіювання та читання мікрофільмів, а фізичний стан багатьох документів унеможливило їх надання для опрацювання дослідникам.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 р. констатувала, що архіви ряду міністерств і відомств республіки перебувають у незадовільному стані, не забезпечені підготовленими кадрами. Зазначалося, що такі явища характерні і для державних архівів усіх рівнів.

Лібералізація суспільного життя в країні сприяла розширенню міжнародних зв'язків українських архівістів: вступ Архівного управління республіки до *Міжнародної ради архівів* (1956 р.), участь у роботі наукових конференцій цієї організації

Розпочалося розсекречення деяких архівних фондів. До кінця 1957 р. було розсекречено 62% одиниць зберігання, що перебували у таємному зберіганні. Це сприяло розширенню тематики науководослідних робіт, залученню до наукового обігу нових документів. Спрощення доступу до архівів призвело до збільшення послуг читальних залів архівів.

Наприкінці 1950-х років було започатковано видання путівників держархівів УРСР. Проте вони не повно відображали склад і зміст документів архівного фонду республіки. Багато документів залишилися засекреченими.

13 серпня 1958 р. було затверджено нове Положення про Державний архівний фонд СРСР і мережу центральних державних архівів СРСР, згідно якого архіви окремих відомств і установ отримали права постійного зберігання документів.

У червні 1960 р. Архівне управління республіки було підпорядковано Раді Міністрів УРСР. 9 вересня уряд республіки затвердив *“Положення про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР”*, згідно з яким головним завданням архівних установ визнавалося збереження документальних матеріалів та забезпечення їх наукового використання. При Архівному управлінні було створено Наукову раду для розгляду найважливіших питань теорії і практики архівної справи, публікації архівних документів і постановки документальної частини поточного діловодства, а також Центральну експертно-перевірну комісію. Проте ці положення мали *декларативний характер*.

Зі створенням у 1966 р. у системі Головархіву СРСР Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства і архівної справи науково-дослідна робота в архівах республіки здійснювалася за планами і завданнями цього інституту. Пропозиція відкриття у Києві філіалу цього інституту не знайшла підтримки серед центрального керівництва.

27 вересня 1963 р. Рада Міністрів України ухвалила постанову *“Про заходи по поліпшенню архівної справи в республіці”*, згідно якої передбачалося поліпшити науково-методичну й науково-дослідну роботу, вдосконалити НДА і провести каталогізацію фондів, вжити заходів для покращення збереження і використання документів. Реалізація постанови та попередніх нормативних актах сприяли поліпшенню стану архівної справи в другій половині 1950 – 1960-х рр. Так, зокрема, якщо раніше експертно-перевірні комісії архівних установ розглядали списки документів, які виділялися до знищення, то тепер головну увагу було зосереджено на відборі документів на постійне зберігання. Розпочалося будівництво спеціальних архівних споруд, обладнаних системами створення оптимального температурно-вологісного режиму, автоматизованої охоронної і протипожежної сигналізації, засобами пожежогасіння,

стандартними стелажними обладнаннями. Одночасно вживалися заходи щодо реставрації, мікрофільмування, кар тонування документів. Було переглянуто принципи приймання документів на постійне зберігання. Передусім відмовилися від прийняття документів невеликих установ, зосередивши увагу на установах і підприємствах республіканського рівня. Водночас установам повернули всі документи особового складу, що дозволило вивільнити місце в переповнених архівосховищах. Центральні й обласні державні архіви та їх філіали почали приймати фотодокументи (до цього часу лише ЦДАКФФД УРСР). Планомірного і цілеспрямованого характеру набуло приймання документів відомчих архівів.

У 1958 р. уряд республіки затвердив нову мережу державних архівів УРСР (філіал ЦДІА УРСР у Львові було перетворено на ЦДІА УРСР у м. Львові, філіал ЦДАЖР УРСР об'єднано з ЦДАЖР у Харкові, в Києві, Харкові і Севастополі на базі міських архівів із перемінним архівним складом організувалися міські державні архіви з постійним складом документів). У 1959 р. було прийнято постанову щодо районних і міських державних архівів з перемінним складом документів. Балтський, Кілікійський, Лубенський, Глухівський і Шепетівський міські державні архіви було перетворено на районні. З ліквідацією Дрогобицької області Самбірський облдержархів отримав статус філіалу Львівського облдержархіву. У 1963 р. мережу держархівів України було приведено у відповідність з новим адміністративно-територіальним устроєм республіки.

У 1966 р. у Києві було створено Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва, а в 1969 р. у Харкові розпочав роботу Центральний державний архів науково-технічної документації України.

Значна увага приділялася поліпшенню кваліфікації складу архівних працівників. Для обміну досвідом активно практикувалися наради та курси перепідготовки. Набуло поширення проведення республіканських наукових конференцій з архівознавства та інших спеціальних наукових дисциплін (1961 р., 1965 р., 1968 р., 1970 р.).

Третій етап (початок 1970-х рр. – 1991 р.) позначений домінуванням авторитаризму, повного контролю над галуззю з боку

партійно-бюрократичного апарату щодо практичної діяльності, тематики документальних публікацій і наукових досліджень. Деякі прояви демократизації в діяльності архівів розпочалися лише наприкінці 1980-х рр. і були зумовлені кризою партійно-державної системи, яка привела до розпаду СРСР та істотних змін в організації архівної справи в Україні.

9 червня 1970 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову *“Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки”*, у відповідності з якою було розроблено план роботи галузі на 1971-1975 рр. Планом передбачалося поліпшити умови зберігання документів ДАВ, технічне оснащення архівних установ, організацію науково-дослідної роботи, вдосконалити НДА. Особлива роль відводилася розширенню і поліпшенню використання документів.

Згідно постанови уряду від 22 квітня 1974 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР перетворювалося в Головне архівне управління при Раді Міністрів. У 1975 р. відбулося відкриття Літературно-меморіального будинку-музею О. Корнійчука – філіалу ЦДАМЛМ УРСР в с. Плюти Обухівського району Київської області. Але на державне зберігання дозволялося приймати епістолярну спадщину документи лише лояльних до існуючого ладу осіб. Усі спроби залучити до зберігання матеріалів представників національно-демократичного спрямування, дисидентів присікалися. За це було звільнено з посади директора ЦДАМЛМ Л. Проценка, зазнали утисків та переслідувань й інші архівісти.

Важливе місце в архівному будівництві 1970-1980-х рр. належало заходам щодо реалізації програми будівництва і реконструкції архівних споруд. Упродовж 1971-1991 рр. стали до ладу нові приміщення ЦДАКФФД, ряду обласних архівів місткістю 11,3 млн. справ, завершилась реконструкція будівлі ЦДАМЛМ УРСР, розпочалося зведення нових споруд держархівів Житомирської і Київської областей. Уведення у дію нових архівосховищ дало можливість покращити умови зберігання багатьох документів, проте їх обсягів було недостатньо для розміщення наявних документів. Проводилася ро-

боти по заміні дерев'яних стелажів на металеві. Широко розгорталися роботи з мікрофільмування.

У 1980 р. було затверджене нове положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів України і мережу центральних державних архівів, яку складали ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві, ЦДІА УРСР у м. Львові, ЦДАКФФД УРСР, ЦДАНТД УРСР, ЦДАМЛМ УРСР, філіал ЦДАМЛМ УРСР – Літературно-меморіальний будинок-музей О. Є. Корнійчука в с. Плюти Обухівського району Київської області. Головархів набував статусу союзно-республіканського органу державного управління з підпорядкуванням Раді Міністрів УРСР і Головахіву СРСР. Керівництво архівною справою в республіці Головархів здійснював безпосередньо або через архівні відділи виконкомів обласних Рад. Позитивним зрушенням стало підвищення статусу колегії, члени якої затверджувалися Урядом і мали право в разі розбіжностей з керівництвом при розгляді найважливіших питань розвитку архівної справи повідомляти про свою думку Раду Міністрів України.

30 січня 1985 р. Рада Міністрів республіки прийняла постанову *“Про стан і заходи по дальшому розвитку і вдосконаленню архівної справи в республіці”*, в якій відмічалися істотні недоліки в архівній роботі: незадовільні умови зберігання документів у держархівах Житомирської, Закарпатської, Київської, Хмельницької, Харківської областей. Через завантаженість архівосховищ не проводилося комплектування Харківського, Чернігівського, Івано-Франківського, Полтавського облдержархівів. Зазначалося, що багато архівних установ слабо оснащені реставраційною, мікрофільмуючою технікою.

Для покращення архівної роботи Уряд республіки намагався змінити систему управління галуззю. У 1988 р. було ліквідовано архівні відділи облвиконкомів, а їхні функції покладалися на держархіви областей, яким надавався статус місцевих органів державного управління архівною справою. Однак уже в травні 1989 р. було визнано що даний крок ускладнив управління галуззю та контроль за зберіганням документів.

У період перебудови в архівній розпочалося переведення на загальне зберігання частини засекречених матеріалів. З цією метою у

держархівавах почалося створення спеціальних комісій по зняттю обмеження і розширення доступу до документів. Зміни, які розпочалися в галузі наприкінці 1980-х рр., хоча й сприяли її демократизації, не могли відвернути тих кризових явищ, які ставали все відчутнішими. Постала потреба професійного товариства архівістів, яке б обстоювало їхні інтереси. Наприкінці 1989 р. при Головархіві СРСР було створено громадську раду, яка розпочала підготовку до створення союзного архівного товариства. Створена в 1991 р. Спілка архівістів України об'єднала працівників державних і відомчих архівів, науковців і громадських діячів. У цьому ж році архіви компартії і частину документів з архівів КДБ було передано на зберігання до державних архівів, а Архів Інституту історії партії перетворено на Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Радянська доба розвитку українського архівознавства характеризується неоднозначністю та суперечністю. Вагомий відбиток на неї відклали суспільно-політичні події тих часів.

ЛЕКЦІЯ №9

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План

1. Архівне будівництво в нових умовах.
2. Архівна наука і освіта. Видавнича діяльність архівних установ.
3. Українські архіви на міжнародній арені.

Архівне будівництво в нових умовах. З проголошенням незалежності України на порядок денний постала проблема правового врегулювання нових суспільних відносин в архівній сфері, створення нормативно-правової бази, яка б відповідала реаліям часу, вирішенню питань щодо правонаступництва щодо Державного архівного фонду колишнього СРСР. Нові нормативно-правові акти у цій сфері мали спиратися на практику діяльності архівних установ, співвідноситися із загальною системою законодавства України, забезпечувати можливість реформування й розвитку архівної справи.

Завдання ускладнювалося тим, що контури нової правової системи держави тільки формувалися, не було науково обґрунтованого бачення багатьох галузевих проблем, спостерігалися різнобій у понятійному апараті, нерозвиненість фахової термінології, а також слід було приймати рішення на захист національної документальної спадщини. Суспільний запит на розроблення законодавчого акту з архівної справи актуалізували небезпідставні побоювання за долю цієї спадщини в умовах створення на теренах колишнього СРСР нових держав, а також в суттєвій демократизації доступу до архівів в умовах різкого зростання національної самосвідомості.

Інтеграція вітчизняних документальних надбань в НАФ отримала законодавче закріплення 24 грудня 1993 р. з прийняттям Верховною Радою України Закону “*Про Національний архівний фонд і архівні установи*”. Закон визнав НАФ складовою частиною вітчизняною і світової історико-культурної спадщини та інформаційних

ресурсів суспільства, поставив його під охорону держави і зафіксував державні гарантії його зберігання, примноження і використання.

Протягом наступних років було прийнято ще низку важливих законів, які мали пряме відношення до архівної сфери. Важливе значення для діяльності державних архівів мало доповнення в 1997 р. Закону України *“Про оподаткування прибутку підприємств”* нормою про віднесення архівних установ, які утримуються за рахунок бюджету, до неприбуткових організацій. Чимало питань архівної справи унормовувалися на нових засадах підзаконними актами, передусім постановами Кабінету Міністрів України. Після прийняття *“Основ законодавства про культуру”* уряд затвердив *“Положення про державний реєстр національного культурного надбання”*, до якого мали вноситися *“унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали”*. Водночас розгорнулася підготовка нормативно-правових актів з архівної справи, які за повноваженнями наданими Головархіву, він мав затверджувати своїми наказами або спільними розпорядчими документами разом з іншими центральними органами виконавчої влади. Новою для архівістів України формою унормування питань архівної справи стала участь у підготовці державних і галузевих стандартів. Поряд із напрацюванням нових нормативно-правових актів здійснювався систематичний перегляд раніше затверджених актів з метою підтримання їх відповідності чинному законодавству, досягненням теорії і практики архівної справи.

Одним із найважливіших обов’язків державних архівних установ стало поповнення НАФ документами, що відображають стан розбудову державності України.

Крім планового приймання документів, державні архівні установи всіх рангів змушені були щороку в терміновому порядку приймати десятки-сотні тисяч справ реорганізованих або ліквідованих підприємств, установ і організацій державної і недержавної форм власності.

Значну роль у процесі формування НАФ виконують госпрозрахункові підрозділи державних архівних установ, які на договірних засадах щорічно проводили науково-технічне опрацювання та скла-

дання описів справ постійного і тривалого зберігання підприємств, установ і організацій різних форм власності. Поступово розвивалися форми надання платних послуг громадянам (родовід, історичні довідки тощо).

Важливо значення набуло звернення уваги на інформатизацію архівної справи, зміцнення матеріально-технічної бази державних архівів.

У період після здобуття незалежності кілька раз змінювався організаційно-правовий статус Головархіву: у 1992-1999 р. – це Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, у березні-грудні 1999 р. – Головне архівне управління України, з грудня 1999 р. – Державний комітет архівів України, з грудня 2010 р. – Державна архівна служба України.

Архівна наука і освіта. Видавнича діяльність архівних установ. Впродовж 1990-х рр. в українській історичній науці усталився підхід до архівознавства як *“комплексної системи знань, що вивчає теорію, історію, практику архівної справи, її правові та економічні засади”*, викристалізувалися погляди на його предмет та об’єкт, удосконалювалася структура архівної науки, її понятійний апарат. Звернення до замовчуваного позитивного досвіду української архівістики доби тоталітаризму, спроби його критичного аналізу і об’єктивної оцінки – характерна риса історіографічної ситуації кінця ХХ – початку ХХІ ст. у архівознавстві. Водночас поступово апробувалися нові погляди й залучалися до наукового обігу нові поняття; відбулося філософське осмислення нових явищ в суспільному розвитку та історичному знанні. Належна увага приділялася розширенню і удосконаленню багатоаспектних зв’язків архівознавства з іншим дисциплінами, які складають його методологічну базу (філософія, історія); близькі до нього завданнями і предметом дослідження (бібліотекознавство, музеєзнавство, інформатика), загальною гуманітарною спрямованістю (соціологія), комплексністю завдань, спрямованих на вирішення однієї проблеми (природознавчі дослідження, економіка). Важливого значення набуло розроблення

теорії архівознавства – дослідження загальних законів структури і розвитку архівної справи, історії архівного будівництва.

Потреба суспільства і держави в історико-архівознавчих, джерелознавчих та археографічних дослідженнях, прийняття Закону України “*Про Національний архівний фонд та архівні установи*”, реформування мережі архівних установ актуалізували необхідність створення для задоволення цих потреб спеціальних наукових інституцій як в системі Національної академії наук, так і в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України.

На початку 1990-х рр. було створено Інститут української археографії НАН України (згодом – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського), Інститут архівознавства та Інститут рукопису при Центральній науковій бібліотеці НАН України (згодом – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського). Ці установи були покликані забезпечити розвиток археографії, джерелознавства, кодикології, кодикографії, дипломатики, документознавства, окремих методичних і практичних аспектів архівної справи через науково-дослідну та інформаційну діяльність у цій галузі.

До середини 1990-х років Київський університет залишався єдиним центром підготовки архівістів в Україні. За понад 65 років існування кафедри на заочній і стаціонарній формі навчання було підготовлено близько 700 фахівців з архівної справи. Нині в Україні налічується більше 15 вищих навчальних закладів, де ведеться підготовка кадрів для архівних установ. Дисципліни архівознавчого та документознавчого циклу викладаються на історичних і юридичних факультетах, в інститутах державного управління, інформаційних систем та технологій університетів і академій. На підставі угод між архівними установами та вищими навчальними закладами, що займаються підготовкою архівознавців та документознавців, студенти проходять обов’язкову практику в архівах. Щорічно близько 20 тис. студентів, аспірантів, докторантів, викладачів працюють у читальних залах державних архівних установ. Водночас навчальні заклади, що проводять підготовку архівістів та документознавців, залучають до викладання фахівців-архівістів – працівників державних архівних установ.

Забезпечення науково-методичної та практичної підготовки архівістів у системі Укрдержархіву належить до компетенції Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД), створеного 1994 р. УНДІАСД в межах своєї діяльності надає методичну та консультаційну допомогу викладачам навчальних закладів в професійній теоретичній, методологічній та практичній підготовці студентів у галузі архівознавства, археографії, джерелознавства, сприяє публікації їхніх праць у фахових виданнях УНДІАСД.

Викладачі та аспіранти, які спеціалізуються в галузі архівознавства, джерелознавства, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін отримують можливість користування фондами довідково-інформаційного фонду галузевої служби науково-технічної інформації архівної справи та документознавства УНДІАСД.

На підставі угод між вищими навчальними закладами, що займаються підготовкою архівознавців і документознавців, та УНДІАСД здійснюється взаємний обмін науковими і науково-методичними результатами дослідницьких програм у галузі архівної справи, документознавства та суміжних галузей знань.

УНДІАСД спільно з кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка підготовлено навчально-методичний комплекс з архівознавства для студентів вищих навчальних закладів: підручник *“Архівознавство”* (1-е видання 1998 р., 2-е – 2001 р.), *“Нариси історії архівної справи в Україні”* (2002 р.) та *“Хрестоматія з архівознавства”* (2003 р.). Статус навчального посібника отримав і перший український термінологічний тлумачний словник *“Архівістика”* (1998 р.). Корисним для підготовки фахівців архівної галузі є *“Українська архівна енциклопедія”* (2008 р.) – фундаментальне науково-довідкове видання, що висвітлює широке коло питань теорії та історії архівної справи, документознавства, архівознавства, спеціальних галузей історичної науки тощо. У контексті відродження традицій гуманітарної освіти важливе наукове і практичне значення мають підготовлені д. і. н., проф. **І. Матяш** праці: *“Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр.”* (2000 р.), *“Особа в українській*

архівістиці. Біографічні нариси” (2001 р.), в яких ґрунтовно висвітлено генезис українського архівознавства та архівної освіти, персоніфіковано внесок істориків-архівістів у теорію і практику архівістики.

Знаковою подією для системи підготовки висококваліфікованих наукових кадрів у галузі архівної справи стало відкриття у 2002 р. Вищою атестаційною комісією України спеціальності “*документознавство, архівознавство*”. Підготовка фахівців вищої кваліфікації для архівної галузі здійснюється в аспірантурах установ Національної Академії Наук, вищих навчальних закладах Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Зокрема, на наукову підготовку кадрів вищої кваліфікації для архівних установ спрямована діяльність аспірантури та спеціалізованої вченої ради в УНДІАСД зі спеціальностей “*документознавство, архівознавство*” та “*історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*”. Від початку роботи спеціалізованої вченої ради (2003 р.) проведено 50 захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, у тому числі 29 – за спеціальністю “*історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*” та 21 – за спеціальністю “*документознавство, архівознавство*” (інформація станом на 01.01.2013 р.).

Попри широкий перелік навчальних закладів, що готують архівістів та документознавців, фахово-ресурсний потенціал архівних установ потребує оптимізації навчально-освітнього процесу та створення належних умов для постійного оновлення знань. Підвищення кваліфікації працівників архівної галузі та післядипломного навчання архівістів проводиться також у вигляді наукових та науково-практичних семінарів, що організовують Укрдержархів спільно з центральними та місцевими державними архівними установами, Національна академія державного управління при Президентові Україні, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв України та ін. На таких семінарах щорічно підвищують свій професійний рівень понад 200 працівників архівної сфери.

Сучасний стан розвитку архівної служби в Україні висуває нові вимоги до рівня підготовки працівників архівної галузі, а саме:

збільшення кількості кадрів вищої кваліфікації, постійного підвищення фахового рівня архівістів. У рамках розробленої УНДІАСД “Концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ” (1998) залишається актуальною проблема щодо заснування Центру архівної післядипломної освіти. Організація такого центру сприятиме координації та підвищенню рівня підготовки фахівців вищими навчальними закладами України та запобіганню виникнення різноманітних “самодіяльних” курсів перепідготовки кадрів служб діловодства і архівів. Це також дозволить вирішити проблему систематичного поглиблення знань працівників архівних установ, отримання ними додаткової спеціалізації, організації стажування (у тому числі зарубіжного) українських архівістів.

Важливе значення для практичної діяльності архівних установ мають теоретичні дослідження механізму старіння документів, експериментальні досліді з метою з’ясування процесу старіння документів на різних носіях і визначення методів подовження строків їх зберігання; удосконалення методів консервації і реставрації документів, нейтралізації кислотності паперу, поновлення згасаючих текстів і т. п. Вирішенню прикладних проблем архівної справи сприяли дослідження з теорії і методики експертизи цінності документів, комплектування державних архівів фондами особового походження, класифікації документів інформації, інформатизації архівної справи.

Для поширення наукових ідей в царині архівної справи, оприлюднення результатів наукових досліджень в галузі теорії та методики архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів 1996 р. поряд із галузевим науково-практичним журналом “Архіви України” було засновано науковий щорічник “Студії з архівної справи та документознавства”, археографічний щорічник “Пам’ятки” (1998 р.), серійні видання “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела” та “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (1998 р.), міжвідомчий збірник наукових праць “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (1999 р.).

Сучасним періодичним і продовжуваним виданням, присвяченим питанням архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, притаманні актуальність проблематики, дискусивність, об'єктивність оцінок і суджень. Вони орієнтовані на вирішення пріоритетних питань теорії і методики та відродження кращих традицій української архівної періодики.

У другій половині 1990-х рр. відчутно активізувалася науково-дослідна робота в галузі архівної справи в регіонах. Центральні державні архіви і місцеві архівні установи як галузеві і регіональні науково-методичні центри з питань архівної справи брали активну участь у створенні документального літопису історії архівної справи, біографічних дослідженнях та ін. Окремі державні архіви створили свої наукові друковані органи або стали співзасновниками періодичних видань. Істотним чинником поступом архівознавчої думки другої половини 1990-х рр. були міжнародні та всеукраїнські конференції.

Підвищенню рівня наукових досліджень у галузі архівної справи сприяло удосконалення роботи галузевої служби науково-технічної інформації, покликаній забезпечити інформаційне обслуговування всіх напрямів діяльності архівних установ, проводити дослідження з проблем науково-технічної інформації з питань архівної справи і документознавства, впроваджувати нові технології інформаційної роботи в архівних установах.

Моральним і матеріальним стимулом для архівістів-дослідників стало заснування в 2000 р. галузевої премії імені Василя Веретенникова за кращі наукові дослідження у галузі архівної справи та документознавства.

Українські архіви на міжнародній арені. Відновлення державної незалежності України докорінно змінило міжнародний статус її архівних установ. Насамперед це стосувалося участі в роботі Міжнародної ради архівів – неурядового інтернаціонального об'єднання державних архівів та спілок архівістів всього світу. Гостро постала потреба вибудувати власну стратегію і тактику міжнародного спілкування у всесвітньому архівному середовищі.

Актуальності набули проблеми двостороннього рівноправного і взаємовигідного співробітництва архівної служби України з національними архівами та архівними інституціями інших держав світу. Не менш важливим були питання розподілу архівної спадщини СРСР і виокремлення з неї національних архівних фондів колишніх союзних республік, встановлення відносин нового типу з колегами – архівістами країн, що оточують Україну і де зберігається значна частина історико-культурної спадщини нашого народу. Найгострішою проблемою виявилася остання, пов'язана з виходом української архівної системи із загальносоюзної. Протягом 1991 р. відбулися обміни делегаціями і підписання угод про співробітництво з державними архівними службами Російської Федерації та Литовської Республіки – найперші з міжнародних угод в архівній галузі доби незалежності.

Значно складніше вирішувалося питання щодо правонаступництва у галузі державних архівів колишнього СРСР, яке стало предметом спеціального обговорення главами держав СНД у лютому 1992 р. у Мінську, де було підписано Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження. На наступній зустрічі у квітні того ж року було вироблено пропозиції стосовно правонаступництва. У них наголошувалося на дотриманні принципу неподільності фондів. Ця ідея була покладена в основу проекту угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього СРСР, парафорованого 4 квітня 1992 р. комісією повноважених представників. Угода була підписана у Москві 6 липня того ж року. За наполяганням Президента України Л. Кравчука до неї потрапила спеціальна стаття про використання документальної інформації, що передбачала додаткові узгоджені дії зацікавлених держав щодо забезпечення збереженості документів і попередження їх знищення. Однак угоду не ратифікував російський парламент, а всі міждержавні органи, що мали проводити їх в життя, так і не були створені. Попри це було започатковано консультативні наради керівників архівних служб.

Процес формування “спільного архівного простору СНД”, попри його певну закономірність, відбувався дуже складно переважно

через намагання російських архівістів забезпечити за собою провідне місце серед архівістів колишнього СРСР. Тому від участі в самітах відмовилися прибалтійські держави. Позиція України в цьому питанні була зваженою – *не заперечуючи доцільності багатосторонніх контактів, основну увагу приділяти прямим двостороннім взаєминам, надаючи першочергового значення розвитку стосунків з тими країнами, у державних архівах яких відклалися документи української історико-культурної спадщини*. У рамках цієї політики були укладені угоди про співробітництво з державними архівними службами Латвії, Естонії, Казахстану, Молдови, Вірменії, Грузії, поновлено угоду з Росархівом. Не приєдналася архівна служба України до деяких міждержавних актів з архівної тематики, підготовлених росіянами, зокрема до Угоди про принципи і форми взаємодії держав-учасниць СНД у галузі використання архівної інформації, вважаючи її невідповідною національним інтересам нашої держави.

Так само зваженою була позиція України щодо створення у рамках МРА нового регіонального євразійського об'єднання (на базі спільного архівного простору СНД), міжнародної неурядової організації.

Паралельно з цим було розпочато курс на реалізацію стратегічного напрямку зовнішньої політики Головархіву щодо європейського вибору та інтеграції до європейських міждержавних структур.

З другої половини 1990-х рр. почав зростати авторитет України в міжнародному архівному русі. Так, на XIII Міжнародному конгресі архівістів в Пекіні український представник **В. Лозицький** був обраний до складу Виконкому МРА, як заступник представника країн Європи і Північної Америки, та до складу Європейського бюро МРА – комісії з європейських програм розвитку.

Українські архівісти схвально сприйняли затверджений усією архівною громадськістю кодекс етики, оскільки він запроваджував високі стандарти поведінки архівістів, нагадував їм про професійну відповідальність за збереженість документів, сприяв зміцненню суспільної довіри до представників цієї професії.

Зміцненню інтеграційних процесів у європейському архівному середовищі сприяли такі заходи, як проведення щорічних Європейських самітів архівів, постійним учасником яких була й Україна.

Україна також бере участь у заходах архівної спільноти СНД. Однак вона не взяла участі в оформленні окремої регіональної групи держав СНД в структурі МРА. Україна бере участь у роботі всіх міжнародних організацій як самостійна держава, а не в рамках будь-якого територіального об'єднання.

Українські архівісти залучалися також до участі у розробленні і впровадженні архівних програм Ради Європи (відновлення Пам'яті Польщі, Спільна архівна спадщина), роботи регіональних архівно-бібліотечних структур (Європейська комісія із збереженості та доступу). Регулярною стала участь українських архівістів у міжнародних науково-практичних конференціях, присвячених актуальним питанням архівної справи та стану джерельної бази історичних досліджень, реституції архівних фондів. Декілька з них проходили в Україні: міжнародний симпозіум з правових питань реституції (1995 р.), конференція з проблем збереження архівних та бібліотечних фондів (1999 р.).

Проте найважливішим напрямком зовнішньополітичної активності державної архівної служби України залишилося налагодження і розвиток двостороннього співробітництва з більшістю країн світу. Загалом підписано 15 угод про співробітництво в архівній галузі з представниками архівних служб близького та далекого зарубіжжя (Австрія, Болгарія, Польща, Туреччина, Угорщина, Швеція та ін.). З трьома державами взаємини України в архівній галузі базуються на міжурядових угодах, до яких внесено окремий параграф щодо розвитку архівних зв'язків.

Розвиток українського архівознавства після здобуття незалежності характеризується значними якісними змінами і суттєвими результатами. Тісна співпраця архівних установ з міжнародними архівними службами і установами, впровадження нових технологій забезпечують позитивну перспективу життєдіяльності галузі в XXI ст.

ЛЕКЦІЯ № 10

АРХІВНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

План

1. Створення та функціонування архівних центрів української еміграції у міжвоєнний період.
2. Діяльність архівних центрів української еміграції у другій половині ХХ – початку ХХІ ст.

Невід’ємною складовою документальної спадщини українського народу, його історичної пам’яті є архівні та рукописні колекції, які утворилися в результаті діяльності громадсько-політичних та культурних осередків української еміграції в різних країнах світу.

Перша хвиля еміграції припала на останню чверть ХІХ ст. і мала причини соціально-економічного характеру. *Друга хвиля* зумовлювалася наслідками Першої світової війни та поразкою Української революції 1917-1920 рр. Кінець Другої світової війни та її наслідки зумовили *третю хвилю* української еміграції.

Одним із важливих аспектів діяльності українських емігрантів упродовж ХХ ст. стало збирання й збереження пам’яток української історії та культури, створення музейних, книжкових і документальних колекцій, заснування архівних осередків у країнах осідання.

Створення та функціонування архівних центрів української еміграції у міжвоєнний період. На початку 1920-х років у європейських країнах сформувалося кілька потужних центрів української політичної еміграції – у Польщі (Тарнів, Ченстохів та Варшава), Австрії (Відень), Німеччині (Берлін). Одночасно намітилася тенденція до активного переміщення українських політичних емігрантів до Чехо-Словаччини, де її урядом були створені найбільш сприятливі умови для заснування та функціонування українських громадських та наукових осередків.

Українським урядовцям та приватним особам вдалося вивезти з собою за межі України приватну документацію, частину документів

тих інституцій і установ, у яких вони працювали. Поточні архіви міністерств і відомств Директорії УНР опинилися на теренах Польщі, де розпочав свою роботу Державний центр УНР в екзилі. У Польщі було зосереджено також великий масив матеріалів Військового міністерства та Генштабу армії УНР. Архів уряду ЗУНР був вивезений до Відня, частина його потрапила до Берліну. За кордоном залишалася розпорошеною також значна кількість документів, які відклалися внаслідок діяльності громад та культурно-освітніх організацій полонених вояків-українців часів Першої світової війни, таборів інтернованих армії УНР та УГА. Надзвичайно цінні політичні та дипломатичні документи залишили по собі посольства і місії УНР та Української Держави. Наявність за кордоном великої кількості документів з історії національно-визвольного руху та визвольних змагань українського народу викликала необхідність розв'язати питання про організацію їх збирання та зберігання за умов перебування в еміграції.

Один із перших кроків на шляху до створення українського архівного центру за кордоном зробило Українське військово-історичне товариство, засноване в серпні 1920 р. у Ряшеві (Польща). За його сприянням 1 січня 1921 р. при Генеральному штабі армії УНР було засновано **Військово-історичний відділ** (управу) на чолі з М. Обідним. До відділу почали надходити документи центральних військових установ УНР, накази Генштабу, часописи, які видавалися підрозділами армії УНР. Наступним кроком стало заснування 2 липня 1921 р. у Тарнові першого українського архівного осередку в еміграції – **Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР**. 1 вересня 1921 р. С. Петлюрою було підписано закон про створення загальнонаціонального архівного центру за кордоном – **Музею-архіву визволення України**. Завданням цієї установи були організація збирання, упорядкування та зберігання історичних документів та пам'яток визвольної боротьби української нації. Джерелами комплектування мали стати поточні архіви державних інституцій, а також матеріали громадських організацій та окремих осіб. Розгорнути діяльність цього осередку планувалося в одній із європейських країн, а у майбутньому, після створення незалежної Української

держави, передати всі зібрані матеріали до Національного архіву у Києві.

Однак, через політичну та фінансову кризу в Уряді УНР, а також через несприятливу політичну ситуацію в Польщі реалізувати проєкт Музею-архіву визволення України вдалося лише на початковій стадії. З огляду на те, що найбільшим осередком української еміграції станом на 1922 р. стала Прага, подальше розгортання діяльності зі збирання та зберігання української історико-культурної спадщини відбувалося на теренах Чехо-Словаччини. Тим більше, що завдяки українським науковцям у Празі розгорнув діяльність Український Вільний Університет (заснований 1921 р. у Відні). Поряд із ним функціонували Українська господарська академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та інші установи.

У Празі в міжвоєнний період українцями було засновано три потужні музейно-архівні центри, які умовно називають **“Празький український архів”**. Першим із них постав **Український національний музей-архів (УНМА)**, створений при Українському Громадському комітеті ЧСР наприкінці 1923 р., але розпочав свою роботу у наступному році. Окрім матеріалів з історії визвольної боротьби 1917-1920 рр., його фонди комплектувалися поточними архівами еміграційних організацій та установ. Проте, через брак єдності в середовищі української політичної еміграції далеко не всі організації та діячі погоджувалися передавати свої матеріали на зберігання до єдиного архівного центру. Це зумовило заснування в 1925 р. У Празі **Музею визвольної боротьби України (МВБ)**, біля витоків якого стояли вчені та громадські діячі, об’єднані навколо Українського вільного університету (Д. Антонович, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, О. Шульгин та ін.). Архівні, музейні та книжкові фонди МВБУ інтенсивно комплектувалися зібраннями таборових громад полонених та інтернованих вояків-українців, документами дипломатичних місій УНР, архівами УСС, матеріалами установ та організацій, які постали в еміграції. Члени товариства МВБУ постійно поповнювали фонди музею власними документальними та книжковими колекціями, речовими пам’ятками, фотографіями. УНМА фінансувався

тривалий час за рахунок надходжень МЗС ЧСР, а товариство МВБУ, відмовившись від підпорядкування МЗС ЧСР і таким чином зберігши незалежність, виживало завдяки пожертвам, добровільних внесків. Важливу роль у розгортанні діяльності МВБУ відіграла фінансова підтримка українського громадського діяча, підприємця та мецената з США **Г. Каленика-Лисюка** (з власних коштів покривав 80% видатків бюджету МВБУ). Натомість скорочення “руської допомогової акції” наприкінці 1920-х р. призвело до фактичного припинення фінансування УНМА. Врешті вихід було знайдено: у 1932 р. його підпорядкували **Українському історичному кабінету (УІК)**, заснованому 1930 р. при Слов’янському архіві. УІК за програмою своєї діяльності відрізнявся від інших “архівних” установ української еміграції тим, що приділяв більше уваги науково-дослідній праці, орієнтувався на потреби іноземних дослідників, зокрема чехо-словацьких учених, які займалися славістичними студіями. У структурі УІК був відсутній музейний відділ, натомість межі його бібліотечного зібрання по хронології та тематиці порівняно з іншими музейно-архівними осередками, були набагато ширші.

Окремі представники української еміграції не сприймали діяльність УІК та передавали документи до МВБУ. Причина такого ставлення полягала у тому, що вони не хотіли доручати справу зберігання українських архівів інституції, підпорядкованій чехо-словацькому урядові. Крім того, в середовищі української еміграції негативний резонанс та недовіру викликало й те, що УІК розташовувався в одному приміщенні з Російським закордонним архівом (хоча вони знаходилися у різних частинах приміщення й не мали спільних сховищ).

Після вбивства у Парижі в 1926 р. С. Петлюри представники унерівської еміграції (В. Прокопович, І. Косенко, О. Удовиченко, О. Шульгн, І. Рудичів) ініціювали створення **Української бібліотеки імені Симона Петлюри** з метою збирання і збереження українських видань, поширення в європейському світі інформації про Україну, її історію і культуру та забезпечення умов для проведення українознавчих досліджень не тільки емігрантами, але й іноземцями. Українська бібліотека в Парижі, відкрита у травні 1929 р., взя-

ла на себе також музейно-архівні завдання: 1) збирання документальних пам'яток, пов'язаних із життям і діяльністю С. Петлюри; 2) сприяння проведенню пошуків в архівах та бібліотеках Франції матеріалів з українсько-французьких зв'язків. Але найбільшого успіху було досягнуто по першому завданню.

У Відні, зусиллями митрополита А. Шептицького, було засновано український архівний осередок як філію Національного музею у Львові. Основою зібрання останнього стали придбані на кошти митрополита архів Уряду ЗУНР та особовий архів В. Липинського. Але український архівний осередок у Відні так і не став публічною установою.

По іншому доля розпорядилася документальними збірками гетьманату П. Скоропадського. Нова республіканська влада (Директорія УНР) не мала часу ними опікуватися, що зрештою й привело до їх часткової втрати та розпорошення. В еміграції гетьман П. Скоропадський з 1920 р. розпочав збирання *“Ванзейської колекції”* (назва зібрання походить від назви передмістя Берліна, де мешкала родина Скоропадських). У ній, крім документів сімейного архіву, осідали й політичні документи. У лютому 1945 р. більша частина колекції (*“політичний архів”*), з огляду неможливості її вивезення з Берліну, була знищена.

У створенні та діяльності українських архівних центрів в еміграції можна відмітити ряд спільних рис:

1) ініціативу створення архівних осередків брали на себе емігранти, яких об'єднували спільні ідеологічні переконання та політичні погляди;

2) заснуванню більшості осередків передувало створення товариства – громадської організації, члени якої розробляли установчу документацію і зобов'язувалися фінансово підтримувати її діяльність своїми членськими внесками та збиранням пожертв;

3) структура більшості осередків включала три відділи – архівний, музейний і бібліотечний (відділ преси), що дозволяло поєднати функції та завдання трьох різних типів інституцій з метою організації збирання та зберігання національної історико-культурної спадщини;

4) кожен із осередків ініціював створення мережі своїх представництв, на яких покладалося завдання популяризації діяльності осередку та збирання документальних матеріалів та коштів.

Музейно-архівні осередки в еміграції намагалися об'єднати у своїй діяльності функції пам'яткоохоронних та наукових установ. Таке об'єднання найбільш успішно було реалізовано "празьким" українським архівом, де постійно намагалися залучати до відбору та організації зберігання документів представників різних наукових інституцій. Так, при УНМА було створено Наукову колегію, до складу якої входили фахівці різних галузей знань.

Архівні документи, які відкладалися у фондах кожного з осередків, мали спільні видові, тематичні та хронологічні особливості. За номінальною ознакою їх можна поділити на дві групи: 1) матеріали різних державних органів, інституцій, політичних партій, організацій, культурно-освітніх, наукових та інших установ доби визвольних змагань 1917-1920 рр. та еміграційного періоду; 2) особові архіви українських громадсько-політичних, культурних та церковних діячів.

За територіальною ознакою (принципом походження) ці документи поділялися на: 1) матеріали, створені на українських теренах і вивезені за кордон їх власниками; 2) матеріали, які були створені внаслідок діяльності різних українських інституцій та окремих осіб в еміграції у країнах осідку.

За хронологічною ознакою більшість документальних пам'яток відносилися до періоду визвольних змагань 1917-1920 рр. та "еміграційного" періоду 1920-1930-х рр. Меншу частку колекцій становили документи періоду Другої світової війни, та незначний відсоток складали матеріали, що торкалися діяльності українських політичних партій початку ХХ ст.

Діяльність архівних центрів української еміграції у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Кардинальним чином на діяльність усіх українських архівних осередків у Європі вплинули події Другої світової війни. Архіви та бібліотечні колекції розглядалися нацистським режимом як важливі джерела, котрі можна було б використовувати в розвідувальних та ідеологічних цілях. З метою пограбуван-

ня культурних цінностей європейських народів у 1940 р. нацистами був створений Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, одне з головних завдань якого полягало у відборі матеріалів для Східної бібліотеки Розенберга. Важливе місце в цій діяльності було відведено пошуку та вивезенню до Німеччини зібрань російської та української політичної еміграції.

На початковому етапі війни серед українських еміграційних центрів найбільш постраждала Українська бібліотека ім. С. Петлюри, книжки та архівні фонди якої були конфісковані і вивезені нацистами до Берліна.

Українські архівні осередки у Празі хоча й не були ліквідовані, але перебували під постійним контролем з боку німецької адміністрації. А внаслідок бомбардування Праги американською авіацією у лютому 1945 р. частина будинку, де знаходився МВБУ було зруйновано. Колекції музею перевезли до підвалів Національної та Університетської бібліотек у Клементинумі.

Велику зацікавленість нацистські спецслужби проявили до архівних зібрань Директорії УНР та Уряду ЗУНР.

Подальша доля еміграційних архівів була пов'язана з інтересами радянських спецслужб. У результаті їх діяльності до СРСР були вивезені значні масиви документів російської та української політичної еміграції. Переміщені до УРСР архівні зібрання української еміграції проходили опрацювання в Особливому відділі таємних фондів ЦДІА УРСР у м. Києві, де їх формували у фонди, засекречували та готували для використання в оперативних цілях. У ході цієї роботи було порушено принцип цілісності архівних фондів.

Частина матеріалів з українських міжвоєнних колекцій по війні залишилася в Чехії й сьогодні зберігається в Національному архіві у Празі, Слов'янській бібліотеці Національної бібліотеки Чеської Республіки та інших інституціях.

Єдиною українською пам'яткоохоронною установою в Європі, яка у повоєнний період змогла відновити свою діяльність, була Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі.

Силами діячів УГКЦ на початку 1960-х років вдалося організувати перевезення колекцій ЗУНР, В. Липинського та А. Щептиць-

кого з Відня до *архіву Українського католицького університету в Римі*, заснованого у 1963 р. патріархом Йосипом Сліпим.

Роботу із збирання, збереження та публікації документів з церковної історії проводить також Українська папська колегія святого Йосафата у Римі. Починаючи з 1949 р. було видано 55 томів документів з ватиканських та римських архівів, що стосуються історії України.

В повоєнний період намітилася тенденція до переміщення архівних центрів української еміграції з Європи до Північної Америки. Найбільшим українським архівом поза межами України на сьогодні є *Музей-архів Української вільної академії наук у Нью-Йорку*, який був заснований наприкінці 1945 р. в Аугсбурзі (Німеччина). Лише впродовж 1945-1949 рр. Музеєм-архівом було зібрано до 90% усієї друкованої продукції української еміграції американської зони окупації Німеччини. Згодом, у зв'язку з переїздом більшої частини українських науковців на північноамериканський континент. У США та Канаді постали окремі самостійні територіальні відділи УВАН. Завданням Музею-архіву УВАН є збирання, систематизація та збереження всіх пам'яток перебування українців поза межами України – друкованих, рукописних і речових.

Серед інших архівних центрів, заснованих українцями за кордоном у другій половині ХХ ст., слід назвати бібліотеку та архів НТШ у США, український музей-архів у Клівленді, український національний музей у Чикаго, Музей і бібліотеку української діоцезії у Стемфорді, Архів-музей української православної церкви в Баунд-Бруку, Нью-Джерсі, Архів українського історичного товариства в м. Кент, український дослідний і документальний центр у Нью-Йорку, Український культурно-освітній центр у Вінніпезі, Українсько-канадський дослідний та документаційний центр у Торонто. Переважна більшість музейно-архівних осередків існувала і продовжує існувати за рахунок добровільних внесків членів товариств-прихильників, пожертв з боку української громади того чи іншого міста (країни). Матеріали, зібрані в цих колекціях, дозволяють проаналізувати участь вихідців з України в суспільному та культурному житті країн перебування, а також відкривають

можливість дослідження багатьох аспектів діяльності українських урядових, громадсько-політичних, благодійних, культурно-освітніх установ, що має величезне значення для відтворення цілісної історії української еміграції як інтегральної частини українського народу.

Важливі українські архівні осередки були засновані після Другої світової війни в Австралії, куди у цей період переїхала частина українців із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії. Архіви Австралії зберігають цінні джерела для дослідження громадсько-політичної, культурно-освітньої, наукової і релігійної діяльності українців на цьому континенті. Один із найбільших архівів має Єпархія Св. Петра і Павла для українців-католиків в Австралії, Новій Зеландії та Океанії. У ньому зберігаються матеріали, що стосуються заснування УКЦ в Австралії і Новій Зеландії та діяльність різних церковних установ і організацій. Архів УАПЦ в Австралії функціонує при Українському православному центрі – Пам'ятнику 1000-ліття Хрещення України-Руси в Канберрі. Частина архіву УАПЦ знаходиться в кафедральному соборі Св. Покрови в Мельборні. В архіві Центру українознавчих студій при Університеті Макворі зберігаються цінні матеріали Фондації українознавчих студій в Австралії. Важливі документи знаходяться в Архіві при Лектораті Україністики ім. М. Зерова в Університеті Монаша, Пластовому Музеї-Архіві в Австралії (Аделаїда).

Особливість функціонування українських архівних центрів за кордоном полягає в тому, що вони є недержавними установами, які діють при наукових, культурних або релігійних інституціях, здебільшого у поєднанні з музейними та бібліотечними колекціями.

Після проголошення незалежності України постало питання організації інтелектуального доступу до комплексу джерел з української історії, які зберігаються в зарубіжних архівних центрах. Це передбачає, з одного боку, створення умов для роботи українських дослідників за кордоном, а з іншого – передачу документів (у вигляді оригіналів чи фотокопій) в Україну. Наступним кроком є упорядкування та видання наукових збірок документів, публікація джерел у вигляді додатків до монографій та статей.

Українські архівні центри за кордоном відігравали і відіграють велику роль у збереженні документальної спадщини українського народу. Завдяки плідній діяльності кількох поколінь українських емігрантів у різних країнах світу були зібрані безцінні історичні колекції офіційних та особових документів, рукописів, музейних експонатів, книг та ін. Матеріали, зібрані у цих колекціях, дозволяють проаналізувати участь вихідців з України в суспільному та культурному житті країн перебування, а також відкривають можливість дослідження багатьох аспектів діяльності українських урядових, громадсько-політичних, благодійних, культурно-освітніх установ, що має велике значення для відтворення цілісної історії української еміграції як інтегральної частини українського народу. Українські архівні центри за кордоном відіграють важливу роль в об'єктивному інформуванні світового співтовариства про Україну та українців, є значними осередками українознавчих студій у різних країнах світу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бутич І.Л. До питання про шляхи поповнення Національного архівного фонду України / І. Л. Бутич // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 року). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 288-294.
2. Довбищенко М.В. Українські церковні архіви литовсько-польської доби: історична доля та перспективи реконструкції / М. В. Довбищенко // Архіви України. – 2001. – №6. – С. 10-23.
3. Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації вересень-листопад 1941) / М. Дубик // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського: збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 519-543.
4. Калакура Я.С. Сучасна концепція архівознавчої освіти / Я. С. Калакура // Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи. – Ч. 1. – К., 1997. – С. 42-47.
5. Коваленко О.Б. Чернігівська архівна комісія (до 80-річчя з дня заснування) / О. Б. Коваленко // Український історичний журнал. – 1976. – №12. – С. 121-125.
6. Лозицький В.С. Правові засади міжнародного співробітництва в галузі реституції архівних фондів і документів: історія, проблеми, перспективи / В. С. Лозицький // Архівознавство України. – 1997. – № 1-6. – С. 15-21.
7. Маковська Н. В. Професійна архівна освіта в Україні: моделі, імідж, перспективи / Н. В. Маковська // Архіви України. – 2002. – № 1-3. – С. 46-54.
8. Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку / І. Б. Матяш. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2012. – 515 с.
9. Матяш І. Історія вивчення архівної справи в Україні в 20-30-ті роки / І. Матяш // Історія України. – 2000. – № 16. – С. 8-10.
10. Матяш І. Модель архівної реформи в Україні в 1918 р. / І. Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – № 5. – С. 147-153.

11. Матяш І. Українська архівна наука на сучасному етапі: архівознавство в колі історичних дисциплін / І. Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – № 14. – С. 5-12.
12. Мітюков О.Г. З історії архівів в Україні (від найдавніших часів до початку ХХ ст.) / О. Г. Мітюков // Архіви України. – 1991. – №2. – С. 29-40.
13. Московченко Н. Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919-1932 рр.) / Н. Московченко // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – № 11. – С. 5-13.
14. Нариси історії архівної справи в Україні / [За заг. ред. І.Б.Матяш та К. І. Климової]. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.
15. Новохатський К.Є. Межі національного архівного фонду / К. Є. Новохатський // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5; Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 67-74.
16. Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України/ Держкомархів України. УНДІСДЯ: Уклад.: І.Б. Матяш (кер.), В.М. Гика, С.Г. Кулешов, Л.П. Одинока, Т.П. Прись, К.Т. Селіверстова, Н.М. Христова. – К., 2001. – 51 с.
17. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
18. Положення про принципи та критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій з питань віднесення документів до Національного архівного фонду. 20 жовтня 1995 р. // Архіви України. – 1995. – № 4-6. – С. 6-11.
19. Санцевич А. Роль архівів у розвитку історичної науки / А. Санцевич // Архіви України. – 1998. – №3. – С. 19-25.
20. Солонська Н. Г. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого Н. Г. Солонська // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. збірн. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 209-212.

Навчальне видання

Сергій Васильович Олійник

АРХІВОЗНАВСТВО

*Конспект лекцій
для студентів історичних факультетів
вищих навчальних закладів України*

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Зарицька У. М.

Підписано до друку 27.03.2014. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 8,40.
Наклад 150 прим. Зам. № 214.

Підготовлено до друку у видавництві ПП «Медобори-2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.
www.medobory2006.com.ua, e-mail: medobory@i.ua

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.